

ankara

HBM

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**AZERBAYCAN MÜSAVAT PARTİSİ'NİN 1911-1923
YILLARI ARASI FAALİYETLERİ**

Alperen BUDAK

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun**

**YÜKSEK LİSANS
GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

TEMMUZ-2019

**AZERBAYCAN MÜSAVAT PARTİSİ'NİN
1911-1923 YILLARI ARASI FAALİYETLERİ**

Alperen BUDAK

**YÜKSEK LİSANS
GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMMUZ 2019

Alperen Budak tarafından hazırlanan “ Azerbaycan Müsavat Partisi'nin 1911-1923 Yılları Arası Faaliyetleri” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ/ ~~OY ÇOKLUĞU~~ ile Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

Tarih Anabilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

Başkan: Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ

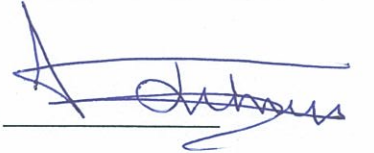
Tarih Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

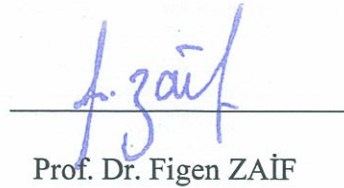
Üye: Doç. Dr. Bekir Tümen SOMUNCUOĞLU

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

Tez Savunma Tarihi: 11/07/2019

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Figen ZAIĞ

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Alperen BUDAK

11.07.2019

Azerbaycan Müsavat Partisi'nin 1911-1923 Yılları Arası Faaliyetleri
(Yüksek Lisans Tezi)

Alperen BUDAK

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĒİTİM ENSTİTÜSÜ

Temmuz 2019

ÖZET

1905 Rus Devrimi, Rusya hâkimiyetindeki tüm halklarla birlikte Azerbaycan Türkleri için de kısıtlı bir hürriyet ortamı saĒlamıřtır. Siyasî alanda kazanımlar elde eden Azerbaycan Türkleri, çeşitli siyasi partiler kurarak haklarını savunmaya çalışmıştır. 1911 yılında kurulmuş olan Müsavat Partisi bu siyasi partilerden biri olmuştur. Kuruluşunda bildirdiĒi beyannamede; İslam çizgisinde hareket eden Müsavat Partisi, 1913 yılında Mehmed Emin Resulzade'nin partinin başına geçmesiyle milliyetçi bir çizgiye geçmiştir. 1917 Rus İhtilaline kadar şiddetli baskılara maruz kaldıĒı için çalışmalarını gizli yürüten Müsavat Partisi, bu tarihten itibaren çalışmalarını hızlandırmıştır. Müsavat Partisi, Azerbaycan ve Rus arlıĒının hâkimiyeti altındaki bütün milletlerin kendi kaderlerini tayin etmesi için faaliyet yürütmüş; Azerbaycan'ın baĒımsızlıĒını kazanmasında en etkili g olmuştur. 28 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin baĒımsızlıĒını kazanmasında ve uluslararası kamuoyu nezdinde tanınması için en büyük katkıyı saĒlamıřtır. Azerbaycan'da kurulan hükümetlerde ve Azerbaycan parlamentosunda oĒunluĒu oluşturan parti olmuştur. Toplumun büyük oĒunluĒunu ilgisini çekmiş olan Müsavat Partisi, Azerbaycan'ın her kesiminden destek görmüştür. 27 Nisan 1920 tarihinde Sovyet İşgaline uĒrayan Azerbaycan topraklarının müdafaasında g kaybına uĒramasına raĒmen kararlılıkla mücadeleye devam etmiştir. Ancak ciddi oranda g kaybeden Müsavat Partililer, liderlerinin de tutuklanmaları üzerine faaliyetlerini gizli şekilde yürütmüşlerdir. 1923 yılında partililerin büyük oranda Azerbaycan'ı terk etmesi üzerine parti, bütün çalışmalarını Azerbaycan dışına taşıdı. Partililer, Azerbaycan'ın baĒımsızlık hakkını Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde; gazete ve dergiler çıkararak, kongre ve konferanslar düzenleyerek savunmaya devam etmişlerdir.

Bilim Kod : 111304
Anahtar Kelimeler : Müsavat Partisi, Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
Sayfa Adedi : 121
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

Activities of Azerbaijan Musavat Party between 1911-1923
(M. Sc. Thesis)

Alperen BUDAK

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL FOR ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

July 2019

ABSTRACT

1905 The Russian Revolution provided a restricted atmosphere of freedom for the Azerbaijan Turks as well as all the peoples under Russian rule. Azerbaijan Turks who achieved political gains tried to defend their rights by establishing various political parties. Musavat Party, which was founded in 1911, was one of these political parties. At the beginning, it was declared that party was acting on the line of Islam, it was passed into a nationalist line in 1913 when Mehmed Emin Resulzadeh took over the party. Until the 1917 Russian Revolution, the Musavat Party, which carried out its work secretly as it was under extreme pressure, accelerated its work from this date. Musavat Party carried out its activities for all nations under the domination of Azerbaijan and Russian Tsarism to determine their own destiny. Azerbaijan was the most effective force in gaining its independence. Founded on 28 May 1918, The People's Republic of Azerbaijan made the greatest contribution to gaining independence and recognition in the international community. It was the party that constituted the majority in the Azerbaijani parliament and in the establishment of governments in Azerbaijan. With the support of the majority of the society, Musavat Party has received support from all parts of Azerbaijan. Despite the loss of power for the defense of the Azerbaijani territories under Soviet occupation on 27 April 1920, continued their activities with determination. However, they have carried out their activities in a secret way after the arrest of the leaders of the Musavat Party. In 1923, when the great majority of the party members left Azerbaijan, the party moved all its work out of Azerbaijan. They continued to defend Azerbaijan's right to independence by organizing newspapers and magazines in various European countries and by organizing congresses and conferences.

Science Code : 111304
Key Word : Musavat Party, Mehmet Emin Resulzade, People's Azerbaijan Public
Page Number : 121
Supervisor : Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

TEŞEKKÜR

Çalıőmalarım boyunca bilimsel katkıları ve tecrübeleriyle desteğini esirgemeyen hocam Doç. Dr. Tümen SOMUNCUOğLU'na, değerli yardım ve katkılarıyla beni yönlendiren, kıymetli tecrübelerinden faydalandığım danıőmanım Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN'a, Azerbaycan'da bulunan Müsavat Partisi Gençlik Kolları Teşkilatı görevlilerine, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Milli Kütüphane çalıőanlarına, maddi ve manevi destekleriyle beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan çok değerli ailem ve arkadaşlarıma teőekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
1. GİRİŞ	1
2. AZERBAJCAN'DA 20. YÜZYIL BAŞLARINDA GENEL DURUM.....	7
2.1. Siyasi İktisadi Genel Durum	7
2.2. Azerbaycan'da İlk Siyasi Partiler.....	13
2.2.1. Himmet Partisi	14
2.2.2. Difai Partisi	17
2.3. Azerbaycan'da Basın-Yayın	19
3. MÜSAVAT PARTİSİNİN KURULUŞ YILLARI	25
3.1. Müsavat Partisinin Kuruluşu.....	25
3.2. Müsavat Partisinin Önemli Kişileri	30
3.2.1. Mehmet Emin Resulzade	30
3.2.2. Mirza Bala Mehmetzade	33
3.2.3. Nesip Bey Yusufbeyli.....	35
3.2.4. Mehmet Ali Resuloğlu	37
3.3. Müsavat Partisi'nin İdeolojisinin Kurulması	38
3.4. Müsavat Partililerin Basın-Yayın Çalışmaları.....	42
3.5. Birinci Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan	45

	Sayfa
4. ŞUBAT-EKİM İHTİLALLERİ VE MÜSAVAT PARTİSİ	49
4.1. 1917 Şubat İhtilali	49
4.2. Kafkasya Müslümanları ve Umum Rusya Müslümanları Kongreleri.....	52
4.3. Türk Adem-i Merkeziyet ve Müsavat Partilerinin Birleşimi	55
4.4. Müsavat Partisinin Birinci Kurultayı	58
4.5. 1917 Ekim Devrimi ve Bakü.....	61
4.6. Maveray-yı Kafkasya Seymi.....	65
5. AZERBAJYCAN HALK CUMHURİYETİ VE SOVYET İŞGAL DÖNEMLERİ.....	75
5.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kurulması ve Kafkas İslam Ordusu.....	75
5.1.2. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Bakü'ye Taşınması ve İngiliz İşgali.....	82
5.2. Devlet Teşekkülünde Müsavat Partisi	84
5.3. Müsavat Partisinin İkinci Kurultayı	90
5.4. 27 Nisan İşgali ve Müsavat	93
5.5. Gizli Müsavat Teşkilatı	99
6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	105
KAYNAKLAR	109
EKLER.....	113
EK-1. Müsavat Partisinin Tüzüğü.....	113
EK-2. Müsavat Partisinin Bayrağı	116
EK-3. Nesip Bey Yusufbeyli	117
EK-4. Mehmet Emin Resulzade	118
EK-5. Mirza Bala Mehmetzade	119
EK-6. Milli Azerbaycan Cumhuriyet Haritası	120
ÖZGEÇMİŞ	121

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar

Açıklamalar

AHC

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

AK(b)P

Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi

Çev.

Çeviren

Haz.

Hazırlayan

OZAKOM

Özel Kafkasardı Komiserliği

RSDİP

Rusya Sosyalist Demokrat İşçi Partisi

TAMP

Türk Adem-i Merkeziyet Partisi

ZAKAVKOM

Kafkasardı Komiserliği

1. GİRİŞ

20. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sının ekonomisi büyük oranda tarıma dayanmaktaydı. Halkının yüzde 85'i kırsal kesimlerde yaşayan Çarlık Rusya'sı sanayileşmeyi gerçekleştiremediğinden dolayı Rusya'da sıklıkla kıtlık ortaya çıkıyordu. 1900-1903 yılları arasında Avrupa'da meydana gelen sanayi krizi Rus Çarlığına da tesir etmişti.¹ Sanayileşmenin başladığı şehirlerde ise işçi sınıfı ağır şartlar altında çalışmaktaydı. Köylülere, çiftçi ve işçilere yapılan baskılara direnerek tepki gösteren işçilerin örgütlenmesi ve 1900'lere doğru protestoların artmış olması sonucu Çarlık Rusya'sının altından kalkamadığı sıkıntılı bir dönem başlamıştı. Çar Nikolay'ın protestoları sert yöntemlerle bastırma çabaları olayları iyice tırmandırmış ve 1903 yılında 550 iş yerinde çalışan 138.877 işçinin grevde olduğu görülmüştü.² Köylerde ise toprak reformunun yapılmamış olmasından dolayı yer yer isyanlar çıkmaya başlamıştı.

Çarlık yönetimi, ülkede yaşanan sosyo-ekonomik sorunlara köklü çözümler bulmak yerine, yayılmacı tutumla doğuda zayıf gördüğü Japonya'ya yönelmiş; 1904 yılında Japonya'ya savaş açmıştı. 1905 yılında Japonya'nın zaferiyle sonuçlanan Rus-Japon savaşı, Çarlık Rusya'sı hâkimiyetindeki diğer milletler gibi Türklerin de kaderini derinden etkilemiştir. 1905 Rus Devrimi aynı zamanda 1917'de gerçekleşen ihtilalin provası niteliğindedir. Fakat Rus-Japon Savaşı, 1905 Devrimi'nin tek sebebi değil, lakin etkili sebeplerinden biridir; zira 1905 Devrimi'nin temelleri 1853-1856 Kırım Savaşı sonrasında yapılan reformlara ve reformlar sonucunda ortaya çıkan gelişmelere kadar uzanmaktadır.³

1905 Devrimi'nin gerçekleştiği yıllarda siyasi olarak teşkilatlanması bulunmayan Azerbaycan Türkleri bu devirde ilk siyasi teşkilatlarını kurmuşlardır. Kurulan teşkilatlar ve teşkilatlarda görev alan liderler, hem 1905 Devrimi hem de 1917 İhtilâli esnasında Azerbaycan Türklerine yol göstermiştir. Türk siyasi tarihinde kurumlarıyla teşkilatlanmasını tamamlamış ilk "Cumhuriyet" rejimi olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

¹ Sarıahmetoğlu, N.(2006). **Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.38

² Acar, K. (2008). "1905 Devriminin Genel Bir Değerlendirmesi". **Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Cilt.13, Sayı.24, s.79-98

³ Acar, 2008, s.79-98

1918 yılında aynı lider kadronun öncülüğünde kurulmuştur. Azerbaycan'ın bağımsızlığını hedefleyenlerin ekseriyeti Müsavat Partisi'nde çalışan kişilerden oluşmuştur.

Azerbaycan bağımsızlık hareketinin ve AHC'nin kuruluşu çalışmalarının gerçekleşmiş olduğu dönemin iyi anlaşılabilmesi için çalışmaları başaktör konumunda sevk ve idare eden Müsavat Partisi'nin çalışmalarının, kadrolarının ve fikriyatının bilinmesi önem arz etmektedir. Türkiye'de bu alanla ilgili olarak Şemsettin Seyhan tarafından yazılan "İslamcılık, Türkçülük, Milliyetçilik Ekseninde Müsavat Partisi" adlı makalede, Müsavat Partisi yalnızca ideolojik boyutta ele alınmıştır. Türkiye'de Müsavat Partisi'ni tüm yönleriyle inceleme konusu olarak ele alan yalnızca partiye özgü bir çalışma yapılmamıştır. Azerbaycan siyasi tarihinin 1900-1930 yıllarını kapsayan çalışmalarda genellikle Müsavat Partisi'nin çalışmaları sınırlı ölçüde incelenmiştir.

Müsavat Partisi hakkında yapılan ilk çalışma Müsavat Partisi'nin genel başkanlığını da yapmış olan Mirza Bala Mehmetzade tarafından Almanya'da "Milli Azerbaycan Hareketi" adıyla 1938 yılında yayımlanmıştır. Müsavat Partisi ile ilgili ana kaynak olarak değerlendirilebilen bu kitap M. Bala Mehmetzade'nin bizzat yazdığı hatırat niteliğinde bir eserdir. Kitapta Müsavat Partisi'nin ilk faaliyetleri, muhacir olarak Azerbaycan'dan ayrıldıktan sonra Azerbaycan dışında yürütülen faaliyetler detaylı olarak anlatılmıştır.

Müsavat Partisi'nin ilk genel başkanı olan Mehmet Emin Resulzade'nin, Azerbaycan tarihine dair yapmış olduğu çalışmalar "Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)", "Rusya'da Siyasi Vaziyet", "Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le Hatıraları" ve "Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat Partisi" isimli kitaplarında Müsavat Partisi ve 1911-1922 yıllarında Azerbaycan'da yaşanan siyasi hareketler hakkında kapsamlı bilgiler mevcuttur. Ayrıca Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz ve Yılmaz Özkaya tarafından hazırlanan "Yeni Kafkasya Yazıları" dönem hakkında önemli bilgileri ihtiva eden kaynaktır. Bu eserlerde Azerbaycan'ın siyasi tarihi, durumu ve yapılan çalışmalar hakkında bilgiler verilmiştir.

Müsavat Partisi'nin lider kadrosunda yer almış ve daha sonra Türkiye'ye göç etmiş olan kişilerin 1911-1922 yıllarında Azerbaycan'da yaşanan gelişmeler hakkında yazmış oldukları eserler yapılan kaynak taramaları sırasında incelenmiştir. Mehmet Ali Resuloğlu'nun "Müsavat Partisi'nin Kuruluşu", Naki Keykurun'un "Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar" ve Abdulvahap Yurtsever'in "Gizli Müsavat Teşkilatı'nın

Karakteristik Vasıfları” adlı eserleri bu kapsamda incelenmiştir. Ayrıca, M. Emin Resulzade ve M. Bala Mehmetzade’nin Ankara’da kurdukları “Azerbaycan Türk Kültür Derneği” tarafından yayımlanan “Azerbaycan Türk Kültür Dergisi”nde dönemle ilgili yazıların yer aldığı dergiler de ele alınıp incelenmiş ve gerekli iktibaslar yapılmıştır.

“Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920 (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları)” ve “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri)” adlı eserler Vasif Gafarov ve Giyas Şükürov tarafından transkripsiyonu yapılarak 1918-1920’li yılları arasında Osmanlı Devleti ile Azerbaycan ilişkilerini belgeler ışığında inceleyen kaynaklar olmuştur. Çalışmamızda Azerbaycan kaynaklarında karşılaşılan eksiklikler bu belgelerden yararlanarak tamamlanmıştır. Ayrıca transkripsiyonu yapılmış arşiv belgelerine dayanan Vügar İmanov’un “Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918 (Azerbaycan Belgelerine Göre)” eseri de bu kapsamda değerlendirilmiştir.

Tez konusu oluşturan dönemle alakalı olan Tadeusz Swietochowski’nin “Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905-1920” adlı eseri, önemli batılı bir kaynak ve kapsamlı bir çalışmadır. Azerbaycan’daki siyasi gelişmeler, bu yabancı kitapta Türkiye ile Azerbaycan kaynaklarının haricindeki kaynaklara göre değerlendirmiştir. Dönemin farklı bir bakış açısıyla incelenerek değerlendirilmesi maksadıyla bu kaynağa başvurulmuştur.

Türkiye’de yayımlanmış olan ikincil kaynakların incelenmesinde 20. yüzyıl başlangıcında Azerbaycan’ı siyasi, iktisadi ve askeri yönden inceleyen kaynaklardan yararlanılmıştır. İkincil kaynakların seçilmesinde, yazarların çalışma, uzmanlık alanları dikkate alınmış ve başvurdukları kaynakların güvenilirliklerine göre iktibaslar yapılmıştır.

Çalışmamızın hazırlanmasında Azerbaycan kaynaklarından da yararlanılmıştır. Azerbaycan kaynaklarına M. Emin Resulzade ve M. Bala Mehmetzade’nin parti hakkında aktardıklarının eksik kaldığı hususlarda başvurulmuştur. Bu konuda Azerbaycan’da yapılmış Nesiman Yagublu’nun “Müsavat’ın Tarihi” ve Meryem Oruclu’nun “Azerbaycan’da ve Muhaciretde Müsavat Partiyası’nın Faaliyetleri (1911-1992)” eserleri Müsavat Partisi’nin faaliyetlerini inceleyen önemli kaynakları oluşturmaktadır. Özellikle Meryem Oruclu, M. Bala Mehmetzade’nin belirtmediği hususlar hakkında Rus arşiv belgeleri ışığında açıklamıştır. Ulaşılabilen Azerbaycan diğer ikincil kaynaklar ise, Müsavat Partisi’nin yaptıkları çalışmaları M.E. Resulzade ve M.B. Mehmetzade’den alıntı

yaparak aktardıkları için bu kaynaklar kullanılmamıştır. Parti yöneticileri tarafından aktarılmayan hususlarda Azerbaycan ve Rus arşiv belgelerinden bilgi aktaran ikincil kaynaklar kullanılmıştır.

İncelenen bütün kaynaklarda belirtildiği üzere, 20. yüzyılın başlangıcında Rusya genelinde yaşanan sarsıcı sosyal ve ekonomik olaylar ve 1905 Rus-Japon Harbi'nde aldığı mağlubiyet neticesinde Çarlık yönetimi ekonomik ve askerî açıdan derinden etkilenmiştir. Çarlık hükümeti savaş masraflarını karşılayabilmek adına yeni vergiler uygulamaya mecbur kalmıştı. Bu uygulamalar, Rusya'da enflasyona neden olmuştu.⁴ İyi teşkilatlanmış olan sosyalist partiler, bu durum karşısında Çar Hükümetine karşı propagandalarını devam ettirmişlerdi. Propagandalar sonucu Hükümet karşıtı olaylar başlamıştı. 1904 yılında Finlandiya'da bulunan Rus valisi Bobrikov Fin milliyetçileri tarafından öldürülmüş ve aynı yıl Temmuz ayında ise Es-Er'ler İçişleri Bakanı Plehve'yi vurmuştu. Sosyalistlerin terör hareketlerinin artmasının sonucu olarak Çar Hükümeti ortamı yumuşatmak adına bazı adımlar atmıştı. 1904 yılının Kasım ayında "Zemski Sobor" (Yurt Mümessilleri Meclisi) toplanmasına razı olmuştu. Rusya'nın dört bir yanından gelen temsilciler idare sisteminin değişmesini ve Rus Parlamentosunun (Duma) oluşturulması gerektiğini bildirmişlerdi. Artık Çarlık yetkilerini sınırlandıracak yeni bir idare şekli düşüncesi, Rus kamuoyunda öne çıkmıştı. Aynı yılın Aralık ayında Bakü'de, Sosyalist-ihtilalcilerden Cugaşvili yani Stalin'in tertibiyle petrol işçileri bir grev düzenlemişti. Ayrıca Harkov, Moskova ve Petersburg şehirlerinde öğrencilerin ön saflarda bulunduğu hükümet karşıtı gösteriler düzenlenmişti. Olaylara önem vermeyen Çar, yayımladığı fermanla mutlak hâkimiyetinden herhangi bir taviz vermeyeceğini bildirmişti.⁵ Japon Savaşında alınan askeri yenilgi, yönetimin hâkimiyetini sarsmış ve mevcut rejimin olduğu gibi korunmasının mümkün olmadığını ortaya koymuştu. Bu şartlarda etkili bir teşkilat haline gelen Bolşevik Parti ve organları, halk ve işçiler arasında Çarlık aleyhtarlığı faaliyetlerini artırmışlardı.⁶

Çarlık Hükümeti, işçiler arasında yayılan Çarlık aleyhtarlığı hareketinin önünü alabilmek için birtakım tedbirlere başvurmuştu. Tedbirlerden biri olarak Moskova Emniyet

⁴ Alp, A. (2004). **Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s.2

⁵ Kurat, A.N. (2014). **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**. Ankara: Türk Tarık Kurumu Yayınları, s.398

⁶ Yeşilot, O. (2015). **Ateş Çemberinde Azerbaycan**. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, s.17

Teşkilatı şefi Zubatov, işçileri kontrol altında tutmak için bir teşkilat kurmuştu.⁷ Teşkilatın içine yerleştirilen ajanlar tarafından Çar propagandası yapılmaktaydı. Çar'ın etrafındaki bakanların ve generallerin halkın gerçek durumunu öğrenmesini engelledikleri anlatılmıştı. Artık işçilerin durumundan haberdar olduğu, gerekli tedbirlerin alınacağını ve bunun karşılığında da greve başvurmamalarını telkin etmişlerdi. Zubatov'un ajanlarının uyguladığı propaganda sayesinde işçiler arasında Çar yanlısı taraftarlar edinmişti. Japon Savaşında alınan yenilgi yüzünden grevler artınca, yönetim Zubatov'un uyguladığı propaganda tekrar uygulanmak istenmişti. Ancak Zubatov yerine Gapon adlı bir papaz bu vazifeyi üzerine almıştı. Papaz Gapon tarafından konferanslar düzenlenmesi ve taraftar toplanması için 1904 yılında "Petersburg Fabrikaları Ameleleri Derneği" kurulmuştu. Petersburg'da bulunan Putilov lokomotif fabrikasında 4 işçinin işlerinden çıkarılmasıyla fabrikada başlayan grev, tüm Petersburg'a yayılmıştı. Grevin siyasi ihtilal hareketi haline dönüşmesine engel olmak için Papaz Gapon, Çar'a durumlarını dilekçe ile bildirme teklifini sunmuştu. İşçilerin hallerini bildiren dilekçeye bazı sosyalist kişiler siyasi talepler de eklemiştiler. 22 Ocak Pazar günü kadın ve çocuklardan oluşanlarla birlikte 140.000 kişi işçilerin öncülüğünde, Çar posterleri ve milli flamalarla Kış Sarayına yürüyüş düzenlemişlerdi.⁸ Taleplerini Çar'a direkt olarak iletmek isteyen topluluğun istekleri Çar tarafından reddedilmesi üzerine alana gelen topluluğun üzerine Kazakların ve jandarmanın ateş açması ihtilali başlatan olay olmuştu. Ölen işçilerin çokluğu nedeniyle bu olay "Kanlı Pazar" ismiyle anıldı. Kış Sarayı önünde 1000 kişiden fazla işçinin öldüğü ve 2000 kişiden fazlasının ise yaralandığı söylene de resmi kayıtlarda bu sayının çok altındadır.⁹ Gösterinin bu şekilde sonuçlanması ağır sonuçlara yol açmıştı. Olaylar Rusya geneline yayıldı. Çarlık rejimini tamamen değiştirecek Rus Devriminin başlangıcı olmuş oldu. Rus yönetiminin 1905-1907 yılları arasında aldığı yaralar hiçbir zaman onarılamadı.

1905 yılı Ağustos ayında Japonya'ya karşı alınan kesin mağlubiyet sonrasında meydana gelen olaylar engellenememişti. Rusya genelinde görülen halk ayaklanmaları, grevler, nümayişler, baskı yönetimini sürdüren Çarlık yönetimini geri adım atmaya zorlamıştı. Çar 2. Nikola 30 Ekim 1905'te Hürriyet Manifestosunu ilan etti. Bu manifestonun ilanı ile Rusya'da yaşayan herkese söz, matbuat ve toplantı hürriyeti

⁷ Kurat, 2014, s.399

⁸ Yeşilot, 2015, s.17

⁹ Kurat, 2014, s.400

hakkının tanınmasıyla birlikte Duma'nın oluşturulması için seçimlerin yapılacağı bildirilmişti.¹⁰ Meşrutiyetin hemen ardından İçişleri Bakanı Sviatopaik Mirski genel af ilan edildiğini açıkladı.¹¹

Bu tarihe kadar temel hak ve hürriyetlerden mahrum olan baskı altındaki milletler, kısıtlı olsa da özgürlüklerine kavuşmuş oldular. 1905 Devrimi Marksist-Sosyalist bir görüntü oluştursa da salt olarak köylü, çiftçi ve işçi hareketi olmamıştır. 1905 İhtilali, Çarlık Rusya'sında yaşayan ve "Dini Hürriyet"ten başka bir hakkı olmayan Rusya Türkleri için bir serbestlik alanı getirmiştir. Ancak Rusya Türkleri, 1917 İhtilalinde olduğu gibi 1905 Devrimi'ne de toplu olarak fiilen destek vermemişlerdir.

Rus Çarlığı hâkimiyetinde yaşayan Azerbaycan Türkleri, hak ve hürriyetlerini kazanmak ve milli kimliklerini korumak maksadıyla çeşitli siyasi örgütler kurdular. Bu amaca ulaşabilmek için kurulan Müsavat Partisi, mücadelesine resmi olarak 1911 yılında başlamıştır. Türk siyasi tarihinin en önemli teşkilatlanmalarından biri olan Müsavat Partisi, sadece Azerbaycan Türklerinin problemleriyle ilgilenmekle kalmamış; diğer Türk ve Müslüman toplumların bağımsızlık mücadelesi için teşkilatlar kurmasını da amaçlamıştır. Müsavat Partisi, Türk siyasi tarihinde teşkilatlanmasını geniş bir ölçüde tüm kurumlarıyla tamamlamış olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinde öncülük vazifesini üstlenmiştir. Böylece "Bağımsızlık" ve "Cumhuriyet" idealleri bu sebeple Müsavat Partisi ile özdeşleşmiş ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Müsavat Partisi'nin eseri olarak Türk siyasi tarihinde yerini almıştır.

Tez çalışmamızın ana konusu, bu başarıları sağlayan Müsavat Partisi'nin 1911-1923 yıllarını kapsayan çalışmaları oluşturmaktadır. Bu alanda daha evvel partinin önde gelen lider şahsiyetleri hakkında yapılmış çalışmalar vardır. Ancak, Müsavat Partisi'ne özgü yani; partinin kuruluşu, mücadelesi, Azerbaycan'ın istiklali mücadelesinde elde ettiği başarıları konu olarak ele alan müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Dolayısıyla tez çalışmamız Müsavat Partisi'nin kuruluşu, programı ve mücadelesi hakkında Türkiye'de yapılan ilk çalışma olacaktır. Çalışmamızın bilgi kaynaklarını ise, partide görev almış kişilerin aktardıkları, Türkiye'de ve Azerbaycan'da 1911-1923 yılları hakkında yapılan çalışmalar oluşturacaktır.

¹⁰ Kurat, 2014, s.405

¹¹ Sünbül, T. (1990). **Azerbaycan Dosyası 1**. Ankara: Kök Yayınları, s. 25.

2. AZERBAJCAN'DA 20. YÜZYIL BAŞLARINDA GENEL DURUM

19. yüzyıl başlangıcında Rus hâkimiyetine giren Kuzey Azerbaycan'da iktisadi ve siyasi hayat diğer Türk bölgelerine göre zengin idi. Özellikle Bakü gelişen sanayisi ile modern bir Avrupa şehri görüntüsü vermekteydi. Maddi ve manevi yönden güçlü olan Azerbaycan Türkleri, dünya genelinde ve Rusya'da gelişen olayları güçlü bir münevver kadrosu ile karşıladı. 1905 Devriminin hemen akabinde çeşitli siyasi teşkilatlar ve basın organları oluşturarak Azerbaycan Türklerinin haklarının savunulması için çalışmalar yürüttüler.

Tez çalışmamızın bu bölümünde Azerbaycan Türklerinin 20. yüzyılın başlangıcındaki genel durumu, siyasi-iktisadi vaziyeti, Rus yönetimiyle ilişkileri, ilk kurulan siyasi teşkilatları ve basın yayın çalışmaları incelenecektir. Türk ve Müslüman kimliğinin Rusların asimilasyonlarına karşı muhafaza edilmesi amacıyla kurulan teşkilatlar, Azerbaycan'da hürriyet mücadelesini başlatmış ve ayrıca milli kimliğin oluşmasında ve münevver kişilerin Azerbaycan Milli Mücadelesine katılmasında büyük katkılar sağlamıştır. Kurulan ilk siyasi teşkilatlar ve basın organlarının çalışmalarıyla Azerbaycan'da bilinçli bir toplum oluşturulmuş ve mücadele verilmiştir. Bu bölümde Azerbaycan'ın ekonomik ve siyasi durumu, kurulan teşkilatların yürüttüğü faaliyetler ve basın-yayın çalışmaları incelenecektir. 1905 Devriminin Azerbaycan'daki etkileri ve devrim karşısında Azerbaycan Türklerinin bu alanlarda yaptıkları "Hürriyet" çalışmaları bu bölümde ele alınacaktır.

2.1. Siyasi İktisadi Genel Durum

1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Azerbaycan bölgesinde birbirinden bağımsız bulunan Hanlık yönetimleri, resmi olarak Çarlık Rusya'sının hâkimiyeti altına girmiştir. Azerbaycan toprakları 1828 yılında imzalanan antlaşmanın ardından Rusya ve İran arasında tanzim edilmiştir. Antlaşmanın maddeleri şu şekilde imzalanmıştır:

- 1. ve 2. maddesinde bu antlaşmanın; ebedi barış, dostluk ve işbirliği antlaşması olması kabul edilmiştir.

- 3. maddede, İran, 6 ay içerisinde Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını Rusya'ya bırakmıştır.
- 4. maddede, İran ve Rusya arasındaki sınır tespiti yapılırken, 5. maddede, tespit edilen sınırların kuzeyinde kalan, Kafkas sıra dağları ve Hazar Denizi arasında bulunan bütün toprak ve adaların, bu topraklarda yaşayan halkların Rusya İmparatorluğu'na ait olduğu kabul edilmiştir.
- 6. maddede İran, Rusya'ya tazminat ödemeyi kabul etmiştir.
- 7. maddede Rusya, İran Veliahdı Abbas Mirza'yı önce veliaht, tahta çıkmasından sonra da hükümdar olarak tanıyacaktır.
- 8. maddeye göre, Hazar'da her iki devletin de ticaret gemileri yüzebilecek, fakat yalnızca Rusya'nın savaş gemileri bulunabilecektir.
- 9. maddede karşılıklı elçilerin kabulü ve ağırlanması yer alırken, 10. maddede karşılıklı ticaretin geliştirilmesi ve ticaret ataşeliklerinin kurulması karar altına alınmıştır.
- 11. maddede, 'savaştan önce yarım kalan işler adaletle halledilecek ve daha önceden var olan alacaklar ilgili hükümet tarafından ödenecek' hükmü yer almıştır.
- 12. maddeye göre, taşınmaz malları bulunanlar üç yıl süre zarfında bunları değiştirmeli ya da satmalıdır. Sadece, Revan eski Serdarı Hüseyin Han ile kardeşi Hasan Han ve Nahçıvan eski Hâkimi Kerim Han bu haktan mahrum edilmiştir.
- 13. maddeye göre, her iki taraftan da esir düşenlerin tamamı dört ay içerisinde serbest bırakılacaktır.
- 14. madde ise, her iki devlete sığınanlarla ilgilidir. Rusya'nın tasvip etmediği kişilerin İran tarafından, belli bölgelere (Karabağ ve Nahçıvan) yerleşmesine izin verilmeyecektir.
- 15. maddeye göre, Güney Azerbaycan'da yerleşen ahalinin istedikleri takdirde Rusya'ya göçebilecekleri ve bunlara müsait imkânlar yaratılacağı ifade edilmiştir.
- 16. maddede ise, bu antlaşmanın Rusya İmparatoru ve İran Şahı tarafından imzalanması ve bir an önce her yere duyurulması karar altına alınmıştır.¹²

¹² Yeşilot, O. (2008). "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları". **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:36, s. 187-199.

Aras nehri sınır kabul edilerek tanzim edilen toprakların kuzey kısmı “Rus Azerbaycan’ı”, güney kısmı ise “İran Azerbaycan’ı” olarak adlandırılmıştır. Rus Azerbaycan’ı olarak tanzim edilen bölgede 19. asrın ortalarına kadar mevcut yönetimde büyük değişiklikler meydana gelmemiştir. Rus yönetimine mukavemet göstermeyen hanları kendisine bağlı olarak yönetimlerini devam ettirmişti.¹³ Mukavemet gösteren Bakü, Kuba ve Gence Hanlıklarını ise ortadan kaldırdı. Karabağ, Şeki ve Şamahı Hanlıklarının ise yönetim şekli aynı kalmıştır.¹⁴ Ancak bu Hanlıklar 19. asrın ortalarından itibaren yerini merkeze bağlı eyalet (guberniya) yönetimlerine bırakmıştır. Eyalet ve dairelerin yönetim kademesine ise merkezden atanan Rus subayları görevlendirilmiştir. Bu idari sisteme “Kamendant” idaresi adı verilmiştir.¹⁵

Rusya’nın bölgede hâkimiyet kurmasıyla 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Azerbaycan’da ekonomik hayatın artmaya başladığı gözlemlenmiştir. Azerbaycan halkının %80’inden fazlasını çiftçiler, %5 kadarını tüccarlar, %2,5 kısmını da beyler oluşturmaktaydı.¹⁶ Amerikan iç savaşı nedeniyle dünyada pamuğa talebin artması sonucu Azerbaycan’da pamuk ekim alanları genişledi. Kedabek’teki bakır madenlerinde çalışmalar artarak devam etti ve Kedabek, Rusya Çarlığı’nın en büyük bakır kaynağı oldu. 1859 yılında Bakü ve etrafında petrol rafinerilerinin açılması sonucu petrol üretimi arttı.¹⁷

Petrol sanayiinin ilerlemesi sonucunda Bakü bir Avrupa kenti görüntüsü kazandı. Petrol sanayii geliştikçe işçi sayısında da artış görüldü. 1879 yılında petrol sanayiinde ve maden fabrikalarındaki işçilerin sayısı 35.911’e ulaştı. İşçi sayısının artmasıyla RSDİP’nin Bakü Komitesi kuruldu ve güçlü bir konuma geldi. 1872-1913 yılları arasında Bakü’de üretilen petrol dünyada üretilen petrolün %50’sinden fazlasını kapsamaktaydı.¹⁸ Bakü işçileri, farklı milletlere mensup işçilerden müteşekkildi. 1904 yılında Bakü’de petrol kuyularında çalışan 23.215 işçinin; 5.223’ü Ermeni, 4.825’i Rus, 4.176’sı İranlı, 3.155’i Lezgi ve 2.634’ü ise Azerbaycanlı Türk’tü. Ancak genel işçi sayısına bakıldığında Bakü işçilerinin %44’ü Türk, %25’i Rus ve %20’si Ermeni kökenli işçilerdir. 1904 yılı

¹³ Aslan, B. (2000). “**Kardaş Kömeği**” ve **Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara; Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s.12

¹⁴ Yeşilot, 2015, s.10

¹⁵ Aslan, 2000, s.13

¹⁶ Swietochowski, T. (1985). **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı**. (Çev. Nuray Mert). İstanbul; Bağlam Yayıncılık, s.17

¹⁷ Swietochowski, 1985, s.37

¹⁸ Sarıahmetoğlu, 2006, s.36

sonlarında Bakü’de yaşayan 266.000 kişinin 65.000’ini işçiler oluşturmaktaydı.¹⁹ İşçi sayısının önemli bir oranda olmasından dolayı 1905 olayları sırasında Bakü, Rusya’daki işçilerinin önemli bir merkezi olmuştur. Bakü’de kurulan RSDİP komitesi işçiler arasında çalışmalar yaparak yaşanan işçi olaylarına yön vermiştir. Kapitalistlerin bu yıllarda sömürücü tavrı ve işçileri sürekli olarak ezmesi Bakü’de sosyal demokrat teşkilatın işçi teşkilatlarında tutunmasını sağladı. Bakü, tıpkı Petersburg ve Moskova gibi 1905 Devriminde nümayişlerin önemli bir merkezi olmuştur.

Azerbaycan topraklarının sömürge haline gelmesi, yöneticilerin istismarı ve vergilerin ağırlaşmasından dolayı Azerbaycan halkı, Çarlık yönetimine karşı çok sayıda isyan etmiştir. Çarlık yönetimi, Milli Hareketin önünü alabilmek ve Ruslaştırma politikası için iki temel yol izlemiştir. Öncelikle, Şii ve Sünni ayırımı yaparak ikiye böldüğü dini yönetimlerin başına Çar Hükümetine bağlı dini liderleri atamıştı. İkinci olarak Müslüman çocuklarının Rus okullarında eğitim görmelerini zorunlu kılmıştı.²⁰ Rus yönetimine sadece siyasi olarak boyun eğmek zorunda kalan Azerbaycan, manen hiçbir zaman boyun eğmemiş ve millî varlığını korumuştur. Çarlık yönetimi bölge halkını Ruslaştırmayı amaçlamış olsa da Rus yönetiminin birlikte getirdiği gazeteler, okullar, siyasi partiler, tiyatrolar ve kütüphaneler bölgedeki Türklerin kültürel yönden gelişmelerini sağlamıştır.²¹ Özellikle de 1875 yılından itibaren Azerbaycan’ın önde gelen aydınları millî hareketin oluşması için çalışmalar yapmıştır.

1900’lü yılların başında Azerbaycan siyasi hayatında iki esasa dayanan siyasi hareket oluştu:

1. Kendi programlarını kanunlar çerçevesinde oluşturacaklarını bildiren liberal oluşum,
2. Çar hükümetini devirmeyi esas gaye edinmiş inkılapçı, radikal oluşum.²²

Azerbaycan liberalleri Rus liberallerine, İnkılapçı grubu oluşturanlar ise Rus sosyalistlere yakın durmuşlardı. Çarlık rejimini devirmek niyetinde olan inkılapçılar, Rus Kadet partisine yakınlığı olan Azerbaycanlı liberalleri şiddetle tenkit etmekteydi.²³

¹⁹ Yeşilot, 2015, s.58

²⁰ Oruclu, M. (2001). **Azerbaycan’da ve Mühaciretde Müsavat Partiyasının Fealiyyeti (1911-1992)**. Bakü: Azərneşr Neşriyat, s.30

²¹ Sünbül, 1990, s.15

²² Oruclu, 2001, s.32

1905 Devriminin gerçekleşmesinin hemen ardından tüm Rusya halkları gibi Azerbaycan Türkleri de aktif siyaset yürütmeye başlamışlardır. Bu aktif siyasetin temelinde milli matbuatın, milli mektebin ve din işlerinin Azerbaycanlı Türkler tarafından idare edilmesi bulunmaktadır.²⁴ Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Musa Nagiyev, Şemsi Asadullayev ve Murtaza Muhtarov gibi büyük sermaye sahibi Türk sermayedarların, Türk aydınların ortaya çıkmasında katkısı çok fazla olmuştur.²⁵ Azerbaycanlı zenginlerin basın-yayın faaliyetlerini ve eğitim çalışmalarını desteklemesi sayesinde 1900'lü yılların başında Türkler, güçlü bir münevver kadrosu ile ortaya çıkmıştır.

15 Mart 1905 yılında Zeynelabidin Tagiyev liderliğinde toplanan Azerbaycanlı münevverler taleplerini Çarlık Hükümetine bildirmek amaçlı heyet oluşturmaya karar vermişlerdir. Azerbaycan'da ilk defa tüm milli kuvvetleri birleştirmek ve isteklerini Çarlık hükümetine bildirmek için çalışmalar yapılmıştır. Bu amaçla temsilcilerini seçmeleri için Türk nüfusunun bulunduğu Kafkasya'daki vilayetlere haber verilmişti. Taleplerini basit bir şekilde "Genel Halk İsteği" olarak gerekçeli bir muhtıra şeklinde yazmışlardır. Hazırlanan dilekçeyi Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu, Mustafa Vekilov, Adil Ziyathanov ve Azerbaycan'ın diğer ileri gelenleri imzalamıştır.²⁶ Bu talepler şu şekilde sıralanmıştır:

- Ruslar ile Müslümanlar arasında her alanda eşitlik,
- Ruslar ile beraber çalışma ve bütün müesseselere seçilme hakkı,
- Ana dilde ve ücretsiz eğitim,
- Okul açma özgürlüğü ve toprak reformu.²⁷

Azerbaycan münevverleri, toplumları için oluşturdukları bu taleplerin daha geniş bir biçimde desteklenmesi için yerli halk tarafından destek görmesini istemekteydiler. Bu amaçla eğitimi, matbuatı ve sanat faaliyetlerini desteklemekteydiler. 1905 yılı sonrası Azerbaycan siyasetinde rol oynamış olan Ali Merdan Topçubaşı, Neriman Nerimanov, Ahmet Ağaoğlu ve Mehmet Emin Resulzade gibi önemli kişiler de bu alanlarda yer edinmişlerdir. Halk tarafından benimsenen münevverler bu faaliyetlerini siyasi partiler

²³ Mehmetzade, M. B. (1991). **Milli Azerbaycan Hareketi**. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, s.22

²⁴ Resulzade, M.E. (1990). Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti). İstanbul, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, s.17

²⁵ Yeşilot, 2015, s.59

²⁶ Yeşilot, 2015, s.18

²⁷ Alp, 2004, s.6

kurarak devam ettirmişlerdir. Bakü’de Rus sosyal demokratlar ile beraber çalışan Türklerden ihtilal hareketine katılmış olan kişiler 1904 yılında “Himmet” adlı sosyalist partiyi kurmuşlardır.²⁸ Bu parti 1905 Devrimi sonrasında da Rus sosyal demokrat partisinin bir şubesi olarak çalışmıştır.

1905 yılında Vorontsov Daşkov’un Kafkasya Genel Valisi olması sonucu bölgedeki Rus yönetiminin Ermeni yanlısı tavırları görülmüştür. İhtilal ortamında Ermenilerin silahlanması Ruslar tarafından desteklenmiştir. Rusların destekleri ile hareket eden Ermeniler iktisadi olarak da Azerbaycan’da etkiliydiler. Azerbaycan’da kurulan 167 petrol şirketinin 55 tanesi Ermenilere aitti.²⁹ Bu ekonomik avantaj Ermenilerin silahlanmasında son derece önemli oldu. Şubat 1905 yılında Bakü’de bir Türk’ün Taşnak Ermeni çeteleri tarafından öldürülmesi sonucu patlak veren olaylar tüm Azerbaycan coğrafyasına yayıldı. Rus yöneticilerin olayları engellemeyip Ermenilere serbest alan bırakmaları sonucu olaylar artmıştır. Ermeni çeteleri daha da cesaretlenip saldırılarının dozlarını artırmışlardır.³⁰

Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin kurulmasına, hürriyet ve milli uyanış mücadelesine M.Emin Resulzade ve Melikzade Hasan Bey Zerdabi gibi isimler öncülük etmişlerdir. Azerbaycan’da milli hareketin siyasi ve kültürel olarak artması Çarlık Hükümetini tedirgin etmeye başladı. Başbakan Stolipin’in talimatıyla artan milli hareketin önünü alabilmek için Müslüman hayır kuruluşlarının faaliyetleri kısıtlanmıştır. 1905 Devriminden sonra gelen hürriyet ortamı 1906 yılının sonlarına doğru ortadan kalkmıştır. Müslüman cemiyetlerin açmış olduğu eğitim kurumları kapatılmış. Azerbaycan genelinde Türk münevverler sürgün veya hapis edilmiş. Çarlık Hükümetinin istibdat yönetimi 1917 İhtilaline kadar şiddetini artırarak sürdürmüştür.

1905 yılına kadar Rus yönetiminin ağır baskıları altında bulunan Azerbaycan Türkleri, Rus-Japon savaşının ardından gelen kısıtlı hürriyet ortamı ile yeni bir döneme başlamış oldular. Eğitim cemiyetleri, siyasi gruplar ve milli matbuat bu tarihten itibaren köklü şekilde oluşmaya başlamış ve Azerbaycan’da millî hareket biçimlenmeye başlamıştır. Azerbaycan Türkleri siyasi, hukuki ve askerî alanlarda haklarını arayabilmek için yürüttükleri faaliyetler sonucunda Azerbaycan’da etkili siyasi teşkilatlar oluşturdular. Bu dönemde Azerbaycan Türkleri tarafından Himmet, Difai ve Müsavat adlı siyasi partiler

²⁸ Baykara, H. (1975). **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**. İstanbul: Azerbaycan Halk Yayınları, s.77

²⁹ Süleymanlı, E. (2006). **Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri**. İstanbul: Ötüken Yayınları, s.113

³⁰ Yeşilot, 2015, s.24

kurulmuştur. Bu partiler aracılığıyla Azerbaycan Türkleri haklarını savunmaya çalışmışlardır. İktisadi olarak güçlü durumda bulunan Azerbaycan Türkleri bu teşkilatlara ciddi şekilde maddi ve manevi desteklerde bulunmuşlardır. Çarlık yönetimi bu destekleri engellemeye çalışmış olsa da Azerbaycan Türkleri çalışmalarını gizli de olsa yürüterek devam ettirmişlerdir.

2.2. Azerbaycan'da İlk Siyasi Partiler

Rus İhtilaline kadar Azerbaycan'da teşkilatlanmış partilerin hiçbiri Türklerin kurmuş olduğu organizasyonlar değildi. 1905 İhtilalinden sonra Rusya genelinde yaşanan güvensizlik ortamından dolayı birlikte hareket eden Azerbaycan Türkleri, oluşan şartlarda kendilerini temsil edecek teşkilatlanmaların önemini anlamış oldular. Çarlık idaresinden kurtulmayı amaçlayan Azerbaycanlılar sosyalizmi bir kurtuluş vasıtası olarak görmüşlerdir. Çünkü sosyalistler de tıpkı kendileri gibi Çarlık idaresine karşı mücadele ederek ve özgürlük talep etmekteydiler. Sosyalistlerin kurdukları teşkilat olan RSDİP, sosyal demokratların bir merkezi durumundaydı. Ancak, Bakü'de Türkler ve Ermeniler tarafından bu oluşuma pek fazla katılım sağlanamamıştır. Katılımlar genellikle Ruslar tarafından olmuştur. Ermenilerin katılımı ise genellikle bölgede etkili faaliyet gösteren Taşnak partisine olmuştur. Taşnak partisi 1905-1906 yıllarında yaşanan kargaşa döneminden sonra Bakü'de güç elde etmişti.³¹

Azerbaycan'da siyasi teşkilatların oluşması, Türklerin aleyhine çalışan Ermeni Taşnak partisine karşı meydana geldi.³² Müdafaa ortamı içerisinde "Difai" partisi savunma amaçlı ortaya çıkmıştı. "Difai" kelimesi savunma ve müdafaa eden anlamında olduğu için Ermeni saldırılarına karşı bilinçli kullanılmıştır. İhtilalden sonraki kısmi serbest ortamda fikir mücadelelerinin başlamasıyla bölgedeki Türkler arasında siyasi hareketlilik arttı. Bu siyasi hareketlilik sonucu sol kanadı oluşturan sosyalist Himmet partisi kuruldu. Onu 1911'de liberal sağ kanadın oluşturduğu Müsavat partisinin teşekkülü izlemiştir.³³ Azerbaycan'da siyasi şuur bir temele oturmaya başladı ve Türkler tarafından kurulan siyasi partiler meydana geldi.

³¹ Sünbül, 1990, s.21

³² Alp, 2004, s.10

³³ Sünbül, 1990, s.22

Siyasi partilerde teşkilatlanan Azerbaycan Türkleri basın-yayın organlarıyla fikirlerinin yaymaya başladılar. Böylece ciddi olarak Azerbaycan'da destek kazanmışlardır. Kurulan siyasi teşkilatlar bu sayede tüm Azerbaycan'da faaliyetlerini genişleterek sürdürdü. İlk teşkilatlanmalar Ermenilerin saldırılarına ve Rus yönetiminin baskılarına karşı müdafaa amaçlı kuruldu. Böylelikle Azerbaycan'da ilk defa Türkler tarafından siyasi teşkilatlar oluşturuldu. Azerbaycan Türkleri milli kimliklerini siyasi teşkilatlar kurarak yasal bir zeminde sürdürmeye başlamış oldu.

2.2.1. Himmet Partisi

1903 yılında Bakü'de üyeleri çeşitli Rus okullarında eğitim gören Azerbaycanlı Türk öğrencilerinin oluşturduğu "Azerbaycanlı Genç İnkılapçılar" adlı gizli bir dernek bulunmaktaydı. Ekim 1904'te kendilerinin kurduğu gizli matbaada illegal olarak "Himmet" gazetesini çıkarmaya başladılar.³⁴ Gazetenin ilk sayısı Ekim 1904'te çıktı.³⁵ Lider kadrosunda Sultan Mecid Efendiyev, M.G. Mahsumov, Asadullah Ahundov, Mehmet Emin Resulzade, Mehmed Hasan Hacinski, Abbas Kasımzade, Meşhedi Azizbeyoğlu ve Neriman Nerimanov gibi iyi eğitilmiş kişiler bulunmaktaydı. S. Mecid Efendiyev, M.G. Mahsumov ve Asadullah Ahundov esasında RSDİP'nin üyesi idi. M.Emin Resulzade, M. Hasan Hacinski ve Abbas Kasımzade ise bu tarihte Himmet harici bilinen bir bağlantıları bulunmamaktaydı.³⁶ Derneğin lider kadrosu basın ve eğitim alanında çalışan aydınlardan oluşmaktaydı. Bu gazete aracılığıyla fikirlerini yayan dernek zamanla parti haline geldi. Başlangıçta parti üyelerinin evlerinde gizlice basılan gazete 1905 Rus inkılabının ardından yasal olarak Mehmet Emin Resulzade'nin müdürlüğünde basılmaya başlamıştır.³⁷

1903 – 1904 yıllarında Mehmet Emin Resulzade başta olmak üzere küçük bir grup Azerbaycanlı Türk tarafından "Himmet" adlı millî sosyalist eğilimli bir parti meydana getirildi.³⁸ Himmet partisi Azerbaycan'da Türkler tarafından oluşturulan ilk siyasi teşkilat olmuştur. Himmet partisi Bakü'deki RSDİP ile temas halindeydi ve Bolşeviklerin Azeri

³⁴ Yagublu, N. (2015). **Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi**. Ankara: Azerbaycan Türk Kültür Derneği Yayınları, s.18

³⁵ Sarıahmetoğlu, 2006, s.52

³⁶ Swietochowski, 1985, s.80

³⁷ Oruclu, 2001, s.33

³⁸ Resuloğlu, M.A. (1966). "Müsavat" Partisinin Kuruluşu". **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Ankara, s.12-18

Türk kolunu temsil ediyordu. Himmet'in kurulmasındaki amaç Marksist esaslara bağlı bir partiye Müslümanların katılmasını sağlamak olmuştur.³⁹ Çünkü RSDİP Bakü Komitesinde bölgedeki yerli unsurlar pek fazla yer almamaktaydı. Ancak Himmet partisi koyu bir Bolşevik kimliği istikametinde gelişmemiştir. Bolşevik liderler strateji gereği ilk ve tek olarak yalnız belli bir dine bağlı olanların partiye üye olabileceklerini Himmet partisi için kabul etmişlerdir.⁴⁰ Teşkilatlanmanın etnik olarak yapılanması sosyalist ideoloji açısından istisnai bir haldir. Bu durum aslında Bolşevik liderlerin Bakü'de yer edinme çabalarını ortaya koymaktadır. Bu toleransın uygulanmasındaki maksat, RSDİP'nin bir sanayi şehri olan Bakü'de yer edinme çabasıdır.

Azerbaycan'da sosyalizmin millî temsilcisi olan Himmet partisi 1905-1912 yılları arasında çalışmalarını aktif bir şekilde yürütmüştür. Himmet Gazetesi'nde çıkan yazılar genellikle Marksizm'le pek alakası olmayan konulardan oluşmuştur. Genel olarak üzerinde durdukları konular; eğitimin yaygınlaştırılması, ana dilde eğitim ve kadın haklarının korunması olmuştur.⁴¹ 1905 Devriminden önce sıkı şekilde baskınlara uğrayan Himmet grubu, devrim hareketinin ardından siyasi faaliyetlerini serbest yürüttüğü bir alan sağlanmış oldu.

1905 yılının hemen başlarında RSDİP üyesi olan iki deneyimli örgütçü Meşhedi Azizbeyoğlu ve Neriman Nerimanov'un, destekçilerinin önemli oranda arttığı bir dönemde Himmet'e katılmaları lider kadrosuna ciddi manada güç kazandırmıştır.⁴² Himmet partisi Rus inkılabıyla beraber Türk ve Müslümanlar üzerindeki etkisi artan ve milli özellikleri ile diğer sosyalist partilerden ayrı konum elde etmiştir. Himmet'e 1905 yılında katılan, RSDİP ile bağlantıları bulunan Azizbeyoğlu ve Nerimanov dahi eğitimin millileştirilmesi için çalışmışlardır.⁴³ Müslüman işçiler arasında aynı dine mensup kişilerin sosyalizm propagandası karşılık buldu. Ancak bu işçiler arasında siyasi bilince sahip kişiler bulunmuyordu. Himmet'in gücü 1906 yılının sonunda destekledikleri aday Zeynelov'un İkinci Devlet Duma'sına seçilmesiyle zirveye ulaştı.⁴⁴

³⁹ Baykara, 1975, s.78

⁴⁰ Sünbül, 1990, s.22

⁴¹ Alp, 2004, s.13

⁴² Swietochowski, 1985, s.81

⁴³ Sünbül, 1990, s.28

⁴⁴ Alp, 2004, s.14

Himmet partisi mücadele grupları oluşturarak yayın organlarını çoğalttı. Koç-Davet, Tekâmül, Yoldaş, Gudog ve Bakinski Raboçki gibi yayınların basılmasında Himmet partililer yer aldı. Parti 1914 yılına kadar açık ve net bir siyasi görüşe sahip olmadı. Yöneticileri aralarında sıkı bir şekilde anlaşmazlığa düşmekteydi. Zaman içerisinde M. Emin Resulzade ve birçok arkadaşı bu anlaşmazlıklar sebebiyle partiden ayrılarak milliyetçi kanadı oluşturdular.⁴⁵

RSDİP ile ilişkilerin bireysel düzeyde olması ve işçiler arasında sosyalizmin bilinmemesi sebebiyle Himmet teşkilatında Bolşevik kimliği gelişemedi. 1907 yılında ise katı bir monarşist olan Pyotr Stolipin'in baskı dönemi başlayınca tüm Rusya'da olduğu gibi Azerbaycan'da da inkılapçı aydınlara karşı baskı oluştu. Tekâmül gazetesi polis tarafından kapatıldı. M. Emin Resulzade başta olmak üzere Himmet'in bazı liderleri İran'a muhaceret etmeye mecbur kaldılar. Diğer etkili liderlerinden N. Nerimanov, Efendiyeve ve B.M. Serdarov tutuklanarak sürgüne yollandı.⁴⁶ Böylece kısa zaman içinde güç kazanan Himmet aynı hızla tüm desteğini kaybetmiş oldu ve artık örgütlü şekilde bir teşkilatı kalmamıştı.

Rus okullarında eğitim gören Azerbaycanlı Genç İnkılapçıların gizli bir dernek olarak kurdukları, daha sonra siyasi partiye dönüştürdükleri Himmet Partisi, Azerbaycan'da Türkler tarafından kurulan ilk siyasi teşkilattır.

“Himmet” adlı millî sosyalist eğilimli parti Bakü'de RSDİP ile temas halindeydi. Himmet Partisi'nin kuruluşunun amaçları arasında; Marksist görüşlere bağlı olan partiye Müslümanların katılımını sağlamak da vardı. Bolşevik liderler strateji gereği belli bir dine bağlı olanların partiye üye olabilecekleri imtiyazını ilk olarak ve yalnızca Himmet Partisi için kabul etmiştir. Ancak, bir sanayi şehri olan Bakü'de Himmet Partisi'ne katılım sağlanamadı. Müslüman Türklerin, Sosyalizmi benimsemedikleri anlaşılmıştır. Himmet Partisi, millî özellikleriyle diğer sosyalist partilerden ayrı bir konuma sahip olsa da Müslüman Türklerin Sosyalizmi benimsemelerinin mümkün olmadığını kanıtı olmuştur.

⁴⁵ Sarıahmetoğlu, 2006, s.54

⁴⁶ Oruclu, 2001, s.33

2.2.2. Difai Partisi

1905 yılında olayların tüm ülke geneline yayılmasıyla Çarlık Rusya'sı için hayati önem taşıyan Bakü petroleri, Azerbaycan'da gelişen milliyetçilik hareketleriyle tehlikeye düştü. Çarlık Hükümeti, Ermeniler ve Türkler arasındaki husumeti destekleyerek milliyetçiliğe engel olmak istedi. Rusların himayesinde hareket eden Ermeniler, ekonomik alanda da ülkenin efendisi haline geldiler. Azerbaycan'da bulunan 167 petrol şirketinin 55 tanesinin Ermenilere ait olması bunun önemli delillerindedir.⁴⁷ Rusya'nın Ermenileri, Türklere karşı kullanma politikası ile milli ve dini eşitsizliğin yanına ekonomik eşitsizlik de eklenince iki sene kadar devam eden Türk-Ermeni çatışması ortaya çıktı.

Tiflis'te 1890 yılında kurulan Taşnaksütyun partisi Anadolu ve Azerbaycan şehirlerini içine alan "Büyük Ermenistan Devleti"ni kurma hedefiyle bölgedeki Ermenileri birleştirmiş durumdaydı.⁴⁸ Taşnaksütyun partisinin idare ettiği Ermeniler kısa zamanda çeteler oluşturarak teşkilatlandılar. Yaşanan yönetim boşluğunu fırsat olarak değerlendiren çetecilerin saldırıları başladı. İlk olaylar, 1905 yılının Şubat ayında Taşnak çetecilerin bir Türk'ü öldürmesi ile başladı. Bölgedeki Rus yönetimi yaşanan olayları engelleyebilecek güçleri olmasına rağmen pasif kaldı.⁴⁹ Ayrıca bu dönemde Taşnak çeteciler ile Çarlık yöneticilerinin işbirliği içinde oldukları herkes tarafından bilinmekteydi.⁵⁰ Kısa zaman içinde olaylar tüm Azerbaycan geneline yayıldı. Herhangi bir planı ve savunması bulunmayan Türkler, bu saldırılar karşısında çaresiz kalmaktaydı.

Ermenilerin ağır saldırılarına maruz kalan Azerbaycan Türkleri, 1906 yılının sonbaharında Şii-Sünni ayrımı gözetmeksizin Ahmet Ağayev liderliğinde birleşerek Gence şehrinde "Difai" adlı örgütü kurdular.⁵¹ "Difai" ismini savunma amaçlı "Def Edici" ve "Müdafaaya yönelik" anlamına geldiği için seçmişlerdir. Difai, kısa süre içinde Bakü ve Karabağ'da da şubeler açmıştır. Bakü'de basılan bildirimlerinde halkı bir arada tutmayı ve bilinçlendirmeyi amaçlamışlardır.⁵² Şafi Rüstembekov, İsmail Ziyadhanov, Nesip Yusufbeyli, Halil Hesmenmedov ve Dr. Hasan Ağazade partinin kurucularıdır. Gence, Difai'nin burada örgütlenmesinin ardından Azerbaycan ulusal hareketinin ana merkezi

⁴⁷ Süleymanlı, 2006, s.113

⁴⁸ Sarıahmetoğlu, 2006, s.134

⁴⁹ Sünbül, 1990, s.18

⁵⁰ Swietochowski, 1985, s.72

⁵¹ Süleymanlı, 2006, s.114

⁵² Yeşilot, 2015, s.80

haline geldi.⁵³ Rastgele, düzensiz olarak faaliyet gösteren Azerbaycan Türkleri, Difai'nin kurulması ile örgütlenerek faaliyetlerini düzene koydular.

Difai liderleri, Ermenilerle çıkan olayların asıl sorumlusu olarak Rus yöneticileri bastıkları bildirimlerle açıkça ilan etmişlerdir. Rus yönetiminin gelmesinden önce Ermeniler ile Türklerin bölgede birlikte problemsiz yaşadıklarını savunmaktaydılar. Ancak yine de olayları artıracak ve sorumsuz davranacak Ermeni çetecilere gerekli cevabın verileceğini bildirmekteydiler.⁵⁴ Rus yöneticiler Türklerin saldırıya uğramalarına sessiz kalırken, polis ve jandarma birlikleri zor duruma düşen Ermenilere açık bir şekilde yardım ediyorlardı. Bu kayırmalar ve Gence'de Türklere karşı yapılan saldırılar, olayların başlamasında etkili oldu. Difai partisinin idaresiyle çatışmaların bundan sonraki bölümünde Türkler teşkilatlı bir şekilde hareket etti. Türklerin başlattığı taarruz hareketi başarı ile sonuçlandı.⁵⁵

Difai liderliğinde başlayan taarruz hareketi sonucunda Türkler ile Ermeniler arasında ateşkes ortamı sağlanmış oldu. Ancak Difai liderlerinin önemle üzerinde durduğu konu, Rus idaresine verilecek karşılık oldu ve Rus idaresinin başında bulunan yüksek dereceli memurlara karşı harekete geçildi. Olayların sorumlusu olarak gördükleri General Galaşçapov, Gence Vali Müşaviri Kreşçinski ve Gence Polis Müdürü Bannikov gibi Rus yöneticiler, Difai teşkilatının temsilcilerinin aldığı kararlar doğrultusunda öldürülmüşlerdir.⁵⁶

Ermeni ve Rus işbirliği sonucu yapılan saldırıları müdafaa amaçlı kurulan Difai teşkilatı, dönemin aydın ve milliyetçileri tarafından desteklenmiş oldu. Rus ve Ermeni saldırıları sonucunda Türkler arasında birliktelik oluştu. Bu birlik sonucu Türk nüfusun yüksek olduğu Gence merkezli Difai teşkilatı, milliyetçi hareketin merkezi konumuna geldi. Böylece, Şeyh Şamil zamanından beri hiçbir düzenli bir direniş hareketine rastlanmayan Kafkasya'da suskunluk sona ermiş, Rus yönetimine karşı direnişler başlamış oldu. Ancak Çarlık Hükümeti, ihtilal hareketini bastırdıktan sonra monarşi yönetimiyle baskı dönemini tekrar başlatmıştır. Partinin lideri Ahmet Ağayev Türkiye'ye göç etmeye mecbur kalması sonucu gücü kırılan partinin faaliyetleri durma noktasına gelmiştir. İki yıl süren bu olaylar Azerbaycan Türklerine tecrübe ve birliktelik şuurunu kazandırmıştır. Hem

⁵³ Swietochowski, 1985, s.72

⁵⁴ Sünbül, 1990, s.20

⁵⁵ Baykara, 1975, s.135

⁵⁶ Baykara, 1975, s.136

hukuki hem de silahlı mücadele yürütmüş, Türk ve Müslümanları haklarını bu süreçte korumuş oldu. Difai teşkilatını oluşturan münevver kadro daha sonra kurulacak olan Müsavat Partisi'nin teşkilatlanmasında da etkili olarak görev almıştır.

2.3. Azerbaycan'da Basın-Yayın

Azerbaycan Türklerinin milli ve fikri uyanışında en büyük görevi üstlenen kurumlar gazete ve dergiler olmuştur. Edebiyatın ve sanatın gelişmesinde rol oynayan Azerbaycanlı Türk aydınlar aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinin, Farsçanın tesirinden kurtulmasında da önemli görevler üstlenmişlerdir. Basın faaliyeti 1905 yılına kadar genel olarak Rusya Türklerinde pek fazla gelişmemiştir. Bunun temel nedeni Rusya'nın Türkçe neşriyata izin vermemesi ve uyguladığı baskı politikası olmuştur. Azerbaycan Türkçesiyle ilk gazete 1832 yılında Tiflisskie Vedomosti gazetesinin ilavesi olarak yayımlanan Tatarskie Vedomosti (Tatar Haberleri) olmuştur.⁵⁷ Sadece birkaç sayı çıkan bu gazete ilavesinde genel itibariyle Rus hükümetinin emirleri, vergi kanunları, resmi haberler ve ilanlar yer almaktaydı.

Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından 1870 yılında "Kaspiy" adlı Rusça gazete yayımlandı. Bu gazete Rusça basılmasına rağmen Kafkasya Türklerinin menfaatlerini müdafaa etmekteydi. Hasan Zerdabi'nin liderliğinde 22 Temmuz 1875 yılında yayın hayatına başlayan "Ekinçi" gazetesi ile Azerbaycan milli matbuatının esaslı temelleri atılmış oldu. Ancak gazetenin ömrü çok uzun olmamış ve 1877-1878 Rus-Türk Harbi esnasında Çar Hükümeti tarafından kapatılmıştır.⁵⁸ Ancak Azerbaycan aydınları 1879 yılında "Ziya", 1880'de "Ziya-i Kafkasi ve "Keşkül" isimlerinde yeni gazetelerle yayın hayatlarına devam etmişlerdir. Ziya gazetesi 1884 yılına kadar 76, Ziya-i Kafkasi ise 97 sayı yayımlandı. 30 Mart 1903 yılında Mehmet Ağa Şahtahtlı tarafından Tiflis'te çıkarılan Şark-ı Rus adlı gazete başlangıçta üç günde bir yayınlanırken daha sonra Azerbaycan'daki ilk günlük gazete olmuştur.⁵⁹ Daha sonra Bakü'ye taşınan bu gazetede Türk dünyasının önemli kişilerinin yazıları yayınlanmıştır.

⁵⁷ Yeşilot, 2015, s.70

⁵⁸ Devlet, N. (2014). **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.54

⁵⁹ Yeşilot, 2015, s.71

Genel olarak 1905 İnkılabına kadar olan süreçte bütün Rusya genelinde Türkçe olarak toplamda 11 gazete ve dergi çıkmıştır. Basım yerleri ve isimleri şu şekildedir: Taşkent'te "Türkistan Vilayeti Geziti"; Bakü'de "Ekinci" ve "Hayat"; Tiflis'te "Ziya", "Ziya-i Kafkasî Tiflis", "Keşkül", "Şark-i Rus"; Bahçesaray'da "Tercüman", Omsk'ta "Dala Vilayetinin Geziti", Petersburg'da "Mir'at" ve "Nûr" yayınlarıdır.⁶⁰ Azerbaycan'da 1870-1905 yılları arasında toplamda biri Rusça olmak üzere toplamda 6 gazete ve dergi çıkmıştır. Ekinci, Keşkül ve Ziya kapandıktan sonra 1891 yılından 1905 inkılabına kadar Azerbaycan Türklerine basın yasağı getirmiştir.⁶¹ Azerbaycan ve Rusya genelinde özgür basın ancak 1905 İnkılabının gerçekleşmesiyle başlamıştır.

Rusya'nın Japonya karşısında uğradığı yenilginin tesiriyle gücünün zayıflaması sonucunda inkılap hareketi başlar. Hürriyet ortamının sağladığı fırsatlar çerçevesinde Azerbaycan'da edebiyat, tiyatro, basın ve eğitim hayatında ilerlemeler görülür. Basın hayatının oluşmasıyla toplumsal bir fikir hareketi oluşur. Milli meseleler hakkındaki önemli hususların basın yoluyla müzakere edilmesine başlanır. Gazeteler yerli halkta milli duyguları uyandırıyor ve milli meseleler hakkında halkı bilgilendirir. İnkılapların başlamasından itibaren Türkçe matbuatın üzerinde durduğu başlıca konular şu şekilde sıralanabilir;⁶²

- Usulü Cedid meselesi; Okullarda Türkçe eğitimin yapılması ve ders programına fen bilimlerinin eklenmesi,
- Milli okulların açılması; Mevcut mahalle, köy ve cami okullarında Farsça yerine Türkçe okutulması, çağdaş usullere uygun yeni okulların meydana getirilmesi,
- Hükümet okullarında Türkçenin öğretilmesinin talep edilmesi,
- Müslümanların dini kurumlarının yöneticilik görevine Müslüman ahalinin belirlediği kişilerin getirilmesi,
- Müslümanlar için diğer milletlerde olduğu gibi yardım derneklerinin oluşturulması,
- Belediye ve Duma seçimlerinde Müslüman temsilcilerin Ruslarla birlikte eşit şartlarda seçime girmesi,
- Vatandaşlık haklarının her yönden Müslümanlara da eşit şekilde verilmesi,

⁶⁰ Devlet, 2014, s.55

⁶¹ Yeşilot, 2015, s.72

⁶² Mehmetzade, 1990, s.20

Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağayev v Alibey Hüseyinzade tarafından Kafkasya Genel Valisine 16 Nisan 1905 tarihinde yazılan dilekçede “Hayat” adlı bir gazete kurmak istediklerini belirtirler. Valinin olumlu cevabının ardından Hayat’ın ilk sayısı 7 Haziran 1905 yılında yayınlanır.⁶³ “İslamsız kurtuluş olmaz” diye yayın hayatına başlayan gazete kurtuluş fikrini yazmaktaydı.⁶⁴ Hayat Gazetesi’nin Sahibi Hacı Zeynelabidin Tagıyev’in desteği ile Azerbaycan’da Türkçe neşriyat yeniden başlar ve Türk münevverler çalışmalarına hız verirler. Günlük, siyasi, ilmi, edebi alanlarda yazılara yer veren gazete, milli karakteri ve yazı kadrosu ile Azerbaycan Türkleri arasında yoğun ilgi görür. Hayat gazetesinin yönetiminden dolayı A. M. Topçubaşı ve A. Ağayev arasında anlaşmazlık olur. Ağayev, İsa Aşurbeyli’nin maddi desteği ile 1905 yılının sonlarında “İrşad” adlı gazeteyi çıkarmaya başladı. 1908 yılında “Terakki” adlı gazete yayın hayatına katılır. Artan Rus baskıları ve sansürü nedeniyle Türk gazeteleri kapatılmışlardır.⁶⁵

“Tekâmül”, “Himmet” ve “Koç Davet” isimli yayınlar solcu-sosyalist grubun etkisi altındaydı.⁶⁶ Himmet teşkilatının resmi yayın organı olan Himmet Gazetesi çok kısa zaman içinde kapatılmıştır. Bakü’de Ermenice ve Türkçe olarak yayınlanan Koç Davet Gazetesi ise Ermeni-Türk çatışmasına son vermeyi amaçlamaktaydı. Mehmet Emin Resulzade tarafından çıkarılan ve işçi haklarını savunan Tekâmül Gazetesi 16 Aralık 1906’da yayın hayatına başlar. Bu gazetenin kısa süre sonra kapatılmasının ardından aynı fikirleri savunan “Yoldaş” Gazetesi çıkmaya başlar. Üç sayı çıkabilen gazete Bakü Valisi tarafından kapatılır. “Molla Nasreddin” ise haftalık olarak basılan siyasi ve mizahi bir dergidir.⁶⁷ Siyasi hicivlerini karikatürlerle ortaya koyarak Azerbaycan basın hayatında önemli bir yer edinmiştir. Türkçü ve milliyetçi grup tarafından 1911-1918 yılları arasında yayımlanan “Yeni Fiyuzat”, “Şelale”, “Açık Söz” ve “Dirlik” gazeteleri, kendinden önceki diğer gazete ve dergilerden daha uzun süre faaliyet göstermiştir. Bu yayınlar sayesinde Azerbaycan toplumunda istiklal mücadelesini yapacak ve bağımsızlığı sağlayacak münevver kadro yetişmiştir.⁶⁸

⁶³ İmanov, V. (2003). **Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934) Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Temsili**. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, s.33

⁶⁴ Sünbül, 1990, s.38

⁶⁵ Yeşilot, 1975, s.74

⁶⁶ Baykara, 1975, s.191

⁶⁷ Yeşilot, 1975, s.74

⁶⁸ Baykara, 1975, s.191

1905 yılına kadar Çar Hükümeti'nin ağır baskısı altında olan Azerbaycan'da inkılabın ardından millî siyasi hareket gelişmeye başladı. Azerbaycan'da 1905-1917 yılları arasında çoğunluğu kısa ömürlü olmak üzere 60'dan fazla dergi ve gazete Türkler tarafından çıkarıldı.⁶⁹

Basın alanında yapılan çalışmalar sonucu çeşitli eğilimleri olan gazete ve dergiler yayınlanmıştır. Basın çalışmalarının sağladığı katkıyla Azerbaycan'da Türklerin kurmuş olduğu siyasi gruplar ve partiler oluşmaya başlamıştır. Gazete ve dergilerde yayınlanan yazılar, Azerbaycan Türklerinde millet kavramının oluşup gelişmesinde mühim rol oynamıştır. 1827 tarihinden itibaren Rus Çarlığı'nın yönetimi altında kalan Türkler düzenli ve teşkilatlı olarak ilk defa hak arayışına girmiştir. Bu teşkilatlarda yetişenler zamanla Azerbaycan siyasi hayatının önderleri oldular. Ermeni ve Rus çetecilerin Türk ve Müslüman ahaliye karşı başlattıkları taciz hareketlerini engellemiş ve halkı savunma amaçlı teşkilatlandırmışlardır. Ayrıca, basın yoluyla Azerbaycan halkının bilinçlenmesinde etkili olmuşlardır. Yetişen münevver kadro, 1917 İhtilali arifesinde ihtilal karşısında Azerbaycan Türklerinin haklarını korumuş ve Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin ilan edilmesinde aktif rol almıştır.

1828 yılında Rusya Çarlığı'nın idaresi altına giren Azerbaycan'da iktisadi hayat güçlü durumdaydı. Ekonomik yönden refah içinde olan Azerbaycan Türkleri münevver kadrolara sahipti. Azerbaycanlı münevverler ve zenginler, Türk milli kimliğini korumak için sürekli olarak eğitim ve kültürel faaliyetleri desteklediler. Çar İkinci Nikolay'ın 30 Ekim 1905'te Hürriyet Manifestosu'nu ilan etmesiyle Azerbaycanlı elitler, siyasi çalışmalarını yasal zeminlere taşıdılar. Basın hürriyetinin tanınmasıyla Türkçe gazeteler çıkararak toplumu siyasi ve kültürel olarak bilinçlendirdiler. Bu gelişmelerin sonucu olarak Azerbaycan'da siyasi, eğitim ve basın alanında çalışmalar başladı. 1905 İnkılabından sonra kurulmuş olan Himmet ve Difai gibi iki önemli siyasi parti Azerbaycan'ın siyasi ve kültürel hayatına çok önemli katkılar sağladılar. Himmet Rus yönetiminin baskısı sebebiyle sosyalist halkçı bir politikayı, Difai ise Ermeni çetelerinin saldırısı sebebiyle milliyetçi bir politikayı benimsemiştir.

Basın hürriyetinin tanınması ile birlikte Azerbaycan'da çok sayıda gazete ve dergi yayına başlamış oldu. Böylece, basın yoluyla Azerbaycan Türklerinde "Milli Hareket"

⁶⁹ Sünbül, 1990, s.34

fikrini besleyen güçlü bir altyapı gelişmiştir. Himmet, Difai partileri ve basın yayın kurumları Rus monarşi yönetimi tarafından kapatılmış olsalar da Azerbaycan'ın geleceğinde büyük rol oynayan mücadeleci kişiler bu teşkilatlarda yetişmiştir. Bu şahsiyetler Azerbaycan'da oluşturulan güçlü siyasal kültürün öncüleri olarak "Milli Hareket" fikrini geliştirmiş oldular.

3. MÜSAVAT PARTİSİNİN KURULUŞ YILLARI

1905 Devriminin ardından baskı yönetimini tekrar kuran Çarlık Hükümeti tutuklamalar ve sürgünlerle Azerbaycan'daki önde gelen şahısların etkinliklerini kırmıştı. Bakü'de kalan birkaç münevver M. Emin Resulzade'nin de direktifleri sonucu yaptıkları toplantılar sonucu yeni bir parti kurmaya karar verirler. Milli haklarını savunmak amacıyla toplanan Türkler tarafından kurulan Müsavat Partisi zamanla giderek etkinliğini genişletti.

Tez çalışmamızın bu bölümünde Müsavat Partisi'nin kurulması, teşkilatlanması, partinin ideolojik esasları, parti programının karakteristik özellikleri, partinin yönetiminde bulunan kişileri, partililerin basın yayın faaliyetleri, Birinci Dünya Savaşı esnasında yürüttükleri siyasi faaliyetler ele anlatılacaktır. Partinin ideolojisinin hangi temeller üzerine atıldığı ve Azerbaycan toplumunda bu fikirlerin kabullenilmesi için yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilecektir.

3.1. Müsavat Partisinin Kuruluşu

Himmet ve Difai teşkilatlarının oluşumundan sonra Azerbaycan münevverleri, milli hareketin düzenli bir şekilde yönlendirilebilmesi için milliyetçi bir teşkilatın gerekliliğini kavradılar. Kapatılan Difai partisinin yerini almaya çalışan teşkilatların toplumsal örgütlenmede yetersiz kaldığı görülmekteydi. Sosyal-Demokrat çizgide hareket eden Himmet ise RSDİP ile ilişkileri nedeniyle Müslüman toplum tarafından benimsenmemişti. Hükümetin başına Stolipin'in geçmesiyle başlayan istibdat yönetimiyle Azerbaycan'daki ulusal hareketi temsil edecek teşkilat kalmamıştı. Ancak 1905 İnkılabının getirmiş olduğu hürriyet sayesinde Türk münevverler basın aracılığıyla halkın dikkatini çekme geleneğini sürdürmüştü. Rus yönetimi tarafından kapatılan dergi veya gazeteler başka bir isimle, aynı amaç doğrultusunda çıkarılmış ve yeraltı örgütlenmesi olarak kurulan gizli teşkilatlar kurulmuştu.⁷⁰

İstanbul'a göç etmiş olan M. Emin Resulzade gibi münevverler, göç ettikleri yerlerde çeşitli toplantılar yaparken, pek tanınmamış olan kişiler ise Bakü'de kalarak dini ve milli esaslara bağlı bir teşkilat meydana getirmek için çalışmalarına devam etmiştir. Rus

⁷⁰ Baykara, 1975, s.202

polisinin baskısı nedeniyle Himmet Partisinden ayrılan bu kişiler, milli temellere dayalı dini fikirler çevresinde toplanmaya başlamışlardı.⁷¹ Bu amaç doğrultusunda Abbas Kasımzade, Mehmet Ali Resuloğlu ve Taki Nakioğlu adlı üç eski Himmet teşkilatı mensubu tarafından Müsavat Partisi kurulmuştur. Liderleri olan M. Emin Resulzade Himmet'in de kurucularından biriydi ve parti Bakü'de kurulduğu vakitlerde İstanbul'da bulunuyordu. Mehmet Emin Resulzade'nin amcasının oğlu olan Mehmet Ali Resuloğlu partinin kuruluşunu ve M. Emin Resulzade'nin etkisini şu şekilde belirtmiştir:

1911 yılının sonbaharı idi. Arkadaşların gizli toplantı ve müşavere yeri olan rahmetli Kasımzade Abbas Bey'in kırtasiye mağazasının arka odasında Abbas Bey'le birlikte oturuyorduk. Arkadaşlarımızdan merhum Taki Nakioğlu içeri girdi ve bize "Gürcülerin, Ermenilerin ve Rusların siyasi partileri vardır. Bizim neden bir partimiz olmasın; biz de bir parti kuralım." dedi. Birkaç günlük müzakere ve müşavereden sonra Müsavat Partisi'ni kurmaya karar verdik. Merhum Resulzade Emin Bey de o tarihlerde bulunduğu İstanbul'dan bize imalarla siyasi bir teşekküle ihtiyaç olduğu hakkında yazılar yazmakta idi. Müsavat Partisi'nin programında o günlerin siyasi havasına göre işçi ve köylü meselelerine ağırlık verilmekte idi. Ayrıca takriben şu mealde bir maddenin bulunduğunu da hatırlıyorum: İstiklalini muhafaza etmiş Müslüman memleketlerinin (o zaman milliyet mefhumu pek revaçta değildi) istiklallerinin korunmasına, istiklallerini kaybetmiş Müslüman memleketlerinin ise istiklallerini kazanmağa yardımda bulunmak.⁷²

1911 yılının sonbaharında Taki Nakioğlu, M. Ali Resuloğlu ve Abbas Kasımzade tarafından kurulan parti kısa zaman içinde kendilerine katılacak güvenilir kişiler aramaya başlamışlardı. Veli Mikailoğlu, Seyyit Hüseyin Sadık, Abdurrahim, Yusuf Ziya ve Seyyid Musevi partiye katılan ilk kişiler olmuştur. Daha sonra yeni katılımlarla büyüyen partide sistem üçer kişilik gruplara dayanmaktaydı. İlk zamanlarda bu gruplar arasındaki iletişimi Abbas Kasımzade sağlamaktaydı. Partinin şubeleri tüm Kafkasya'da yayılmasıyla İran'ın Reşt şehrinde oturan Türkler arasında da kuruldu.⁷³ Ancak bu dönem Azerbaycan'da bulunan bu kişilerin hiçbiri bir parti programı oluşturabilecek siyasi kültüre sahip olmadığı gibi tecrübeye de sahip değillerdi. 8 maddeden oluşan programı tamamen İslamcı bir karakter taşımaktaydı.⁷⁴

Partinin programını, nizamnamesini, bütün kararlarını benimseyen, şubelerden birine 1 Manat üye aidatı ödeyen, imkân dâhilinde cemiyete maddi ve manevi destek veren her Müslüman partiye üye olabilmekteydi. İlçe ve illerde oluşturulan şubeleri bulunuyordu ve

⁷¹ Sünbül, 1990, s.42

⁷² Resuloğlu, 1966, s.12-18

⁷³ Resuloğlu, 1966, s.12-18

⁷⁴ Baykara, 1975, s.203

bu şubeler Merkezi Teşkilata bağlı çalışmak zorundaydı. Şubeler şeklinde oluşturulan teşkilatların başında Parti Merkez Komitesi tarafından tayin edilmiş 3 kişi bulunmaktaydı. Partiye üye olacak her şahıs şubenin bütün üyelerinin katılımıyla, kendi milletinin ve İslam dininin şerefine yükseltilmesi için çalışacağına Kur'an üzerine yemin ettikten sonra partinin üyesi olabilmekteydi.⁷⁵ Partiye yeni üye olacak kişiye bir parti üyesinin referans gösterilmesi gerekmekteydi. Ayrıca üyelik öncesinde sıkı bir takibat yapılmaktaydı. Kişinin görüşleri öğrenilir ve şube üyesi olan 6 kişinin onayıyla parti şubesine dâhil olabilirdi.⁷⁶ Kısa zamanda parti olarak teşkilatlanmasına rağmen Müsavat Partisi bu süre zarfında aktif siyaset yürütmemiştir. Bakü teşkilatı, Çar Hükümetinin açık bir şekilde eleştirilmemesi uyarısını tüm şubelerine bildirmiştir. Polisin gözetimine girilmemesi için gizliliğin sıkı şekilde sağlanarak üye sayısının çoğaltılması planlanmıştır.⁷⁷ Çünkü bu dönemde Çar Hükümetinin baskıları çok sert bir şekilde uygulanmaktaydı ve halk siyasi bağımsızlık haklarından mahrum bulunmaktaydı. Açık faaliyet göstermeyen Müsavat Partisi, Çarlık Hükümeti tarafından yasal izinleri bulunan “Necat Maarif Cemiyeti”, “Bakü Cemiyeti Hayriyesi” ve “Neşir Maarif Cemiyeti” gibi bazı yardım ve eğitim cemiyetlerinde gizli şekilde faaliyetlerini sürdürmüştür.⁷⁸

1912 yılında Rusya Çarlığı tarafından desteklenen Balkan milletlerinin Osmanlı Devleti'ne savaş açması Müsavat Partisi'nin konumunu değiştirmiştir. Balkan harbiyle Rus toplumunda Türklere karşı Rus şoven hareketi hızlı bir şekilde artmıştır. Türklere yönelik şoven hareketlerin etkisiyle Rusya'da yaşayan Türklerde milliyetçilik şuuru gelişmiştir. Rus üniversitelerinde okuyan Azerbaycanlı öğrenciler, Osmanlı'ya destek için Kiev'de toplantılar düzenlediler. Bakü halkı Kızılay için yapılan yardımlara iştirak etmiş ve gençler Türk ordusuna gönüllü olarak katılmışlardır.⁷⁹ Bu şekilde toparlanan gizli cemiyetin amacı Müslümanlar için Ruslar gibi eşit hukuk haklarını sağlamaya çalışmak olmuştur. Kurdukları partiye de bu amaç doğrultusunda “Müsavat” yani “Eşitlik” ismini vermişlerdir.⁸⁰

⁷⁵ Oruclu, 2001, s.36

⁷⁶ Yagublu, 2015, s.39

⁷⁷ Swietochowski, 1985, s.108

⁷⁸ Yagublu, N. (2012). **Müsavat Partiyasının Tarixi**. Bakü: Adiloğlu Neşriyyat, s.44

⁷⁹ Resulzade, 1990, s.33

⁸⁰ Swietochowski, 1985, s.107

Balkan harbiyle Rus liberaller Balkan milletlerine yardım etmiş ve Türkler aleyhinde çalışmışlardır. Bu durum Azerbaycan liberallerini Rus liberallerinden ayırıp inkılapçı milliyetçilere katılmaya sevk etmiştir. Olayların tesiri ile Müsavat partisinin kuruluşunu bildiren İslamcı anlayışta yazılan beyannamede şunlar bulunmaktaydı:

Bir zamanlar necip İslam milleti bir elile Pekin'e dayanmış, diğer elile Avrupa'nın sonunda Alhamra sarayları inşa ediyordu. Asya'nın ve Afrika'nın böyle büyük kıt'alarında hâkim bulunan İslam, hali hazırda küçük hisselere parçalanmış ve İslam devletleri ecnebiler elinde oyuncak şekline düşmüş, milletlerimiz ise onların nüfuz ve tahakkümünde inlemektedir.

Buna göre, Kur'an'ın, elde bütün vasıtalarla düşmanı defetmeği emreden ayeti şerifesi mucibince, "Müsavat" fırkası teşekkül olunup ve bütün Müslüman dünyasının dağılmış kuvvetlerini birleştirmek ve Müslüman milli ve insani haklarını müdafaa etmek maksadile açık meydanı mübarizeye atılmıştır. Azaların mahalli dillerinde programı yapmaya başlayan bu fırka, milliyet ve mezhep farkı nazara almadan Müslümanların bütün manevi ve maddi kuvvetlerini birleştirme şuruu etmiştir.⁸¹

Partinin birkaç aylık süre içinde basılan programı da Beyannamede yer alan esaslara tamamen uymaktaydı. Programda bahsedilen esaslar şu şekildeydi;

1. Milliyet ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün Müslümanları birleştirmek.
2. İstiklallerini kaybetmiş Müslüman memleketlerin yeniden müstakil olmalarına çalışmak.
3. İstiklallerini müdafaa ve ihya için çarpışan bütün Müslüman memleketlerine maddi ve manevi yardımda bulunmak.
4. Müslüman milletlerin ve memleketlerin tedafii ve taarruzi kuvvetlerini artırmak için yardım etmek.
5. Bu amaçların yayılmasına engel olan bütün zorlukları yıkmak.
6. Müslümanların birleşmesine ve ilerlemesine çalışan diğer bütün partilerle ilişkiler kurmak.
7. İnsanlığın refahı ve geleceği için çalışan yabancı partilerle, ihtiyaç görüldüğü nispette irtibat ve fikir alışverişinde bulunmak.
8. Müslümanların yaşamak uğrunda savaşıncı, onların ticaret, sanayi ve genel iktisadi hayatlarını kuvvetlendirmeğe çalışmak.⁸²

Parti, bu esaslar çerçevesinde çalışmalarına hızlı bir şekilde başladı. Rusların yardımıyla güçlenen Balkan devletleri, Osmanlı Devleti'ne savaş açınca Balkan Harbi başladı. Müsavat partisi de hiç durmadan çalışmalara başladı. İstanbul'da "Sebilürreşad" gazetesinde yayınladığı beyannameyle tüm Müslümanları harekete çağırıyordu:

⁸¹ Mehmetzade, 1991, s.38

⁸² Mehmetzade, 1991, s.39

... Biliniz ve agâh olunuz ki yegâne çare-i necatımız Türkiye'nin istiklali ve onun terakkisindedir. Eğer biz şimdi de evvelki hissizliğimizden vazgeçmezsek, bu yüzden dünyanın gözü önünde hakk-ı insanîyet ve milliyetimizi kaybedip ağıyare ecir, tabî' ve adaten esirlikte kalacağımıza şüphe edilmesin...

Cemi-i alem biliyor ki bu muharebeyi hilafet-i İslamiye'ye malik olan Türkiye'ye açan Balkan'ın küçük ve ufak hükümetleri değildir. Zira şîr, ne kadar zayıf olsa da çakallar ve tilkiler ona yakın gelmeye cüret edemezler. Bu işleri işleyen insanîyet ve İslamiyet düşmanı ve "Jandarma-ı alem" lakabı ile mülakkab olan şimal ayısı Rusya hükümet-i müstebidesidir ki, her gün ne kadar levazım-ı sıhhiye, etibba, ianeler ve gönüllü adıyla bölük bölük nizamiler (yeni askerler) gönderiyor.

Şu saatte Bulgar, Sırp ve Karadağlılar'ın nizami saflarında hadsiz hesapsız Rus zabitleri ve topçuları mübareze etmektedir. Osmanlıların mağlubiyeti hakkında çekilen telgraflar hep mec'uldür. Bu suretle onlar bir taraftan Rusya'dan harbe gidenlere cüret vermek, diğer taraftan da Müslümanları korkutmak istiyorlar. Alem-i İslam'ın başına gelen belaların ekserisine belki de hepsine iş bu ve hükümet-i müstebide sebep olmuştur. Diğer memleketlerdeki İslam kardeşlerimiz can ve mal ile muavenette buldukları halde biz Rusya Müslümanları neden bir cemad gibi donmuşuz!⁸³

Müsavat partisinin imzasını taşıyan Tiflis ve İstanbul'da da yayınlanan bu yazı tüm Müslüman topluluklarını Osmanlı Devleti'ne yardıma çağırıyordu. Çünkü Müsavat Partililer Osmanlı Devleti'ni bütün Türkleri ve Müslümanları kurtarıcı bir kuvvet olarak görmekteydi. Bu beyanname neticesinde Bakü'de Türk konsolosluğu önünde binlerce kişi toplanıp destek gösterileri tertip etti.⁸⁴

Partinin 8 maddelik programından da anlaşıldığı üzere Müsavat, Müslüman milletlerin haklarının sağlanmasını amaçlamaktadır. Milliyet ve mezhep farkı olmaksızın bütün Müslümanların birleşmesini ve bağımsızlıklarını kaybetmiş Müslüman ülkelerin bağımsızlığına kavuşması hedeflemiştir. Dönemin uluslararası şartları dikkate alınarak partinin esasları belirlenmiştir.

Programın İslam birliğini içeren şekilde olmasının bir başka sebebi de bu devirde Azerbaycan'da yaşanan Türk-Ermeni çatışmaları olmuştur. Ermenileri destekleyen Çar Hükümetinin Müslümanlara karşı durumu, Azerbaycan Türklerinde Hristiyan karşıtı bir tutum oluşturdu. Böylece Azerbaycan Türkleri bütün Rusya Müslümanlarının birleşmesi fikrini benimsemeye başlamıştır. Bu fikir etrafında birleşen Azerbaycanlı Türkler, eşitliği sağlamak için Müsavat Partisi'ni kurmuştur. Müsavat Partisi aydınlar, öğrenciler, iş adamları ve zenginler tarafından desteklenmiştir; bu sebeple merkezi Bakü olmuştur.

⁸³ Resulzade, 1990, s.34

⁸⁴ Oruclu, 2001, s.37

Azerbaycanlı Türklerin desteğiyle Ruslar ve Türkler arasında eşitliğin sağlanabilmesi için çalışmıştır. Bu fikirler doğrultusunda yazılar yayımlayarak çalışmalarını Azerbaycan geneline yaymış ve destek görmüşlerdir.

3.2. Müsavat Partisinin Önemli Kişileri

Müsavat Partisi fikri M.E. Resulzade'nin yurtdışından verdiği direktiflerle yakın arkadaşları tarafından Bakü'de kuruldu. Daha sonra katılan kişilerle Azerbaycan'ın en büyük siyasi teşkilatı haline gelen partide M.E. Resulzade, Nesib Bey Yusufbeyli, Mirza Bala Mehmetzade ve Mehmet Ali Resuloğlu partinin en önemli kişileri arasında bulunmuş ve riyaset heyetinde bulunmuşlardır. Partinin ideolojisine ve harekât alanına yön veren bu dört kişinin hayatlarının bilinmesi partinin mücadelesinin bilinmesi açısından önemli olacaktır.

3.2.1. Mehmet Emin Resulzade

Mehmet Emin Resulzade, 31 Ocak 1884 tarihinde Bakü'ye bağlı olan Novhanı kasabasında doğdu. Babası Ahund Molla Ekber, annesi Ziyet Hanım'dır.⁸⁵ Ailesinden temel dini bilgileri ve Arapça-Farsça eğitimi aldı. Daha sonraki yıllarda ise Farsçasını çok iyi şekilde geliştirdi. Babası Ahund Molla Ekber'den ilk eğitimini aldıktan sonra Bakü'de Sultan Mecit Ganizade'nin yöneticiliğini yaptığı ve Müslüman-Rus öğrencilerin birlikte eğitim aldığı okulda ilköğretime devam etti.⁸⁶ Ardından Bakü Teknik okulunda eğitim hayatını Rusça devam ettirdi. Teknik okula kayıt olmuşsa da kaleminin kuvvetli olmasından dolayı yazarlığa geçmiş; Bakü'de siyasi hareketlere ve teşkilatlara katılmıştır. Teşkilatların çıkarmış olduğu gazetelerde yazıları yayınladıktan sonra Azerbaycan toplumu tarafından tanınmıştır.⁸⁷

Rusya'da 1905 yılına doğru yaygınlaşan inkılapçı hareketler karşısında, Gaspıralı İsmail Bey'in liderlik ettiği "Usul-i Cedid" eğitimi hakkındaki fikirlerinden etkilenerek, milli meseleler üzerinde durmaya başlamıştır. İş hayatına Kaspi Gazetesi'nde dizgicilik

⁸⁵ Yagublu, 2015, s.18

⁸⁶ "Mehmed Emin Resulzade" (2005). *Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti Ensiklopediyası*, Bakü: Lider Neşriyyat, Cilt:2, s.306-310

⁸⁷ Yagublu, 2015, s.18

yaparak başlamış olduğu gazetecilik Resulzade'nin asıl mesleği olmuştur. İlk gazete yazısı olarak Şark-ı Rus gazetesinde çıkan "Saadetli Mehemmedağa Huzuruna" adlı yazısı çıkmıştır.⁸⁸ Daha sonra pek çok gazete ve dergide yazılar yayınlanan Resulzade milli meselelere ilişkin yazılar yazmaya devam etmiştir.

Himmet partisinin kapatılmasının üzerine İran'a geçen Resulzade, İran Meşrutiyet Hareketini de yakından takip etmiştir. İran'daki Türklerin sosyal demokrat düşünceleri öğrenmesinde mühim bir rol oynamıştır. 1910'da İran Demokrat Partisi'nin kurucularından biri olmuş ve merkez komiteye seçilmiştir.⁸⁹ İran'dan sınır dışı edilmesinin üzerine İstanbul'a geçen Resulzade, İstanbul'da İttihat Terakki Cemiyeti'nin ünlü simalarıyla ve Türk Ocaklarının önde gelen şahsiyetleriyle tanışmıştır. Özellikle Ziya Gökalp'in fikirleri Mehmet Emin Bey'i oldukça etkilemiştir. Türkçülük akımının yayın organı olan Türk Yurdu'nda Azerbaycan Türkleri hakkında bilgi veren yazılar yazmıştır.⁹⁰ Mehmet Emin Bey bu yazıları sayesinde İstanbul çevresinde de tanınmaya başlamıştır.

1913 yılında Romanov hanedanının 300. yılı sebebiyle ilan edilen genel af ile Bakü'ye dönen Resulzade, Müsavat Partisi'nin başına geçerek çalışmalarına daha hızlı devam etmiştir.⁹¹ Asıl mesleği olan gazeteciliğe devam eden Mehmet Emin Bey, makalelerinde milli uyanışın yol haritasını detaylı şekilde Azerbaycan halkına anlatmıştır. Siyasi ve basın çalışmalarından dolayı 1917 yılında tutuklanan Resulzade, 1917 İhtilali çıkınca mahkemeye çıkartılacağı sırada serbest bırakılmıştır. Bu tarihten itibaren Rusya'da yaşayan Türk halkları ile iletişimini artırarak Rusya'nın federal bir yapıya ulaşması fikrini yaymaya çalışmıştır.⁹²

Nesib Bey Yusufbeyli tarafından Gence'de kurulan Türk Adem-i Merkeziyet Partisi ile Müsavat Partisi'nin, Müsavat Partisi adı altında birleşmesinde öncü rolünü üstlenen Resulzade, yeniden partinin genel başkanı olmuştur. 1917 yılının sonbaharında yapılan seçimlerde Azerbaycan ve Türkistan'dan milletvekili seçilerek Rus Parlamentosuna seçilmiştir.⁹³

⁸⁸ Akpınar, Y. (2008). "Mehmed Emin Resulzade". **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:35, İstanbul, s.2-5

⁸⁹ Akpınar, 2008, s.2-5

⁹⁰ Mehmetzade, 1991, s.42

⁹¹ Yagublu, 2015, s.50

⁹² Mehmetzade, 1991, s.49

⁹³ Akpınar, 2008, s.2-5

1918 yılında Azerbaycanlı milletvekillerinin oluşturmuş olduğu “Azerbaycan Milli Şurası”nın başkanlığına getirilmiş; 28 Mayıs 1918’de Şura’nın bağımsızlığını ilan etmesiyle Resulzade Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin devlet başkanı olmuştur. 29 Mayıs’ta Batum’a geçen Resulzade, Osmanlı Devleti’nin yetkilileri ile toplantı yaparak askeri yardım talebinde bulunmuştur.⁹⁴ Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasındaki dostluk ilişkileri M. Emin Resulzade’nin öncülüğünde başlamıştır.

Resulzade’nin iki yıl kadar süren AHC devlet başkanlığının ardından Bolşevik işgal kuvvetleri 27 Nisan 1920’de Bakü’yü ele geçirdi. Şirvan şehrinde bir süre saklanabilen Resulzade, Kasımzade Abbaskulu ile beraber yakalanarak Çeka adlı siyasi polis teşkilatının “Asobi Atdel” adlı hapisanesine gönderildi.⁹⁵ Hapishaneden Joseph Stalin’in yardımı sonucu çıkarıldıktan sonra yine Stalin tarafında göz hapsinde tutulmak amacıyla Moskova’ya götürülmüştür. Moskova’da Sovyet yönetiminin bütün işbirliği tekliflerini reddetmiştir. İki yıl Moskova’da kaldıktan sonra Sovyet yönetiminden gizlice Finlandiya üzerinden İstanbul’a gelmiştir.⁹⁶

İstanbul’da S.S.C.B. aleyhinde makaleler yazarak kamuoyu oluşturmayı başarmıştır. 1928 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin baskıları sebebiyle Türkiye’den ayrılarak Avrupa’ya geçmiştir. Azerbaycan’ın sorunlarını Avrupa kamuoyuna aktaran Resulzade Polonya merkezli “Promete” hareketine katılmış ve yazılarına burada devam etmiştir. Polonya’nın Ruslar tarafından işgal edilmesine karşılık Berlin’e geçmiştir. İstiklalinden mahrum kalan Azerbaycan’ın haklarını temin etmek için Almanlar ile görüşmeler yapmıştır. Yaptığı görüşmelerden müspet netice elde edememiş olması ve İkinci Dünya Savaşında Rusların ilerlemesi sonucu 1947 yılında Türkiye’ye geçmiştir.⁹⁷

Mücadeleden yılmayan M. Emin Resulzade 1949 yılında Ankara’da Azerbaycan Kültür Derneğini kurmuş ve müteakiben 1952 yılında Derneğin resmi yayın organı olarak Azerbaycan Türk Kültür Dergisi’nin yayın hayatına başlamasını gerçekleştirmiştir. Azerbaycan Kültür Derneği’ni Azerbaycan Milli Hareketinin merkezi haline getirmiştir;

⁹⁴ Yagublu, 2015, s.57

⁹⁵ Resulzade, M.E. (2018). **Bir Türk Milliyetçisinin Stalin’le Hatıraları**. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, s.18

⁹⁶ Resulzade, 2018, s.92

⁹⁷ Akpınar, 2008, s.2-5

arkadaşlarının da tekrar Türkiye'ye gelmesini sağlamıştır. 6 Mart 1955 yılında Ankara'da vefat etmiştir.⁹⁸

M. Emin Resulzade ilk çalışmalarına Bakü'de başlamış ve gazetecilik yoluyla Azerbaycan Türklerinde milli hareketin oluşması için mücadeleye başlamıştır. Daha sonra fikren yakın gördüğü çalışma arkadaşlarıyla birlikte siyasi teşkilatlar ve gazeteler kurmuştur. Savunduğu siyasi görüşlerinden dolayı Rusya Çarlığının baskısına maruz kalmış ve Bakü'yü terk ederek İstanbul'a geçmiş ve Türk Ocaklarının önde gelen fikir adamlarıyla birlikte çalışmıştır. İstanbul'da bulunduğu süre zarfında milliyetçi görüşleri tamamen benimseyen Resulzade daha sonra Azerbaycan'a geçtiğinde hem partisini hem de AHC'yi Türk milliyetçiliği esaslarına göre kurmuştur. Azerbaycan siyasetinde Türk milliyetçiliğinin ve Türk istiklalinin en önemli savunucusu olmuştur. Sovyet işgalinden sonra da bağımsızlık için mücadelelerine devam etmiş ve çalışmalarını muhacerette sürdürmüştür. M. Emin Resulzade günümüzde dâhi Azerbaycan İstiklâl Hareketinin en önemli temsilcisi olarak anılmakta; onun gösterdiği istikamet gidilmektedir.

3.2.2. Mirza Bala Mehmetzade

1898 yılında Azerbaycan'ın Abşaran bölgesinin Zire şehrinde dünyaya gelen Mirza Bala Mehmetzade küçük yaşlardayken ailesiyle Bakü'ye göç etmiştir. Bakü'de "Yedinci Rus-Tatar" okulunda ilk eğitimini aldıktan sonra Bakü Teknik Okuluna devam etmiştir.⁹⁹ Bakü'de İnşaat-Mimarlık bölümünde tahsil görmesine rağmen erken yaşlardan itibaren yazı kabiliyetinden dolayı gazetecilik yapmaya başlamıştır. 1914-1920 yılları arasında haftalık olarak çıkan "Basiret" adlı gazetede başyazarlık yapmış ve 1915 yılında M. Emin Resulzade'nin "Açık Söz" adlı gazetesinde yazılarını yazmaya başlamıştır. Aynı zamanda AHC'nin resmi yayın organı olan "Azerbaycan" ve "Gençler Sadası" gazetelerinde muhabir olarak çalışmıştır.¹⁰⁰

Azerbaycan'daki siyasi gelişmelere kayıtsız kalmayan Mehmetzade, Bolşevik İhtilalinin hemen ardından Müsavat Partisi'ne katılmıştır. 1918 yılında Tiflis'e gitmesinden sonra AHC'nin kurulması üzerine Bakü'ye dönerek yeni kurulan devlet organlarında

⁹⁸ Yagublu, 2015, s.37

⁹⁹ Ehmedli, R.(2017). **Mirza Bala Mehmedzadenin İctimai-Siyasi Görüşleri**. Bakü; Ozan Neşriyyat, s.22

¹⁰⁰ Attar, A. ve Şimşir,S. (2013). **Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri**, Ankara: Berikan Yayınevi, s.200

görevler almıştır. 27 Nisan 1920’de Azerbaycan’ın Bolşevik istilasını tenkit eden yazılar yazan Mehmetzade, İşgale karşı kurulan “Milli Mukavemet Komitesi”nin başkanlığını üstlenmiştir.¹⁰¹ Yönetime karşı olan protestolarından dolayı Bolşevik yönetimi tarafından tutuklanan ve baskı altına alınan Mehmetzade İran’a göç etmek zorunda kalmıştır. Hapisten çıktıktan hemen sonra Müsavat Partisinin yeraltı teşkilatını arkadaşları ile birlikte kurmuş ve Azerbaycan’ın bütün coğrafyasına yaymıştır. İran’da da Bolşeviklerin takibi sürünce 1926 yılında Türkiye’ye göçmüş ve İstanbul Üniversitesinde Hukuk tahsiline başlamıştır.¹⁰²

1927-1932 yılları arasında Türkiye’de kalan Mehmetzade, muhacerette bulunan kişilerle beraber S.S.C.B. aleyhtarı yazılar yazmaya devam etmiştir. “Kafkasya”, “Azeri Türk” ve “Odlu Yurt” dergilerinde Türklerin milli davaları için yazılar yazmıştır. M.E. Resulzade gibi S.S.C.B. baskısından dolayı 1932 yılında Türkiye’den ayrılmış ve Polonya’ya yerleşmiştir. Varşova ve Berlin gibi önemli Avrupa şehirlerinde yazılarını yayınlamış ve konferanslara katılmıştır. 1939 yılında Polonya’nın S.S.C.B. tarafından işgal edilmesiyle Türkiye’ye dönmüştür.¹⁰³ Siyasi yazılarına Türkiye’de devam ederek “Milliyet” ve “Cumhuriyet” gazetelerinde makalelerini yayınlamıştır. M. Emin Resulzade ile birlikte Ankara’da “Azerbaycan Kültür Derneği”nin kurulmasında rol almıştır. Milli Eğitim Bakanlığının çıkarmış olduğu İslam Ansiklopedisi’nde memur olarak çalışmış ve Orta Asya Türk dünyası ile alakalı maddeleri yayına hazırlamıştır.¹⁰⁴

1955 yılında Münih’te kurulan “Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü”ne davet edilen Mehmetzade, enstitünün “Bilim Kurulu” başkanlığına seçilmiştir.¹⁰⁵ Azerbaycan’da Müsavat Partisi yeraltı liderliğini üstlenen Mehmetzade, muhaceret yıllarında Resulzade’nin ölümü üzerine 1955 yılında Müsavat Partisinin lideri olmuştur. 1959 yılında kalp krizi sonucu İstanbul’da vefat etmiştir.¹⁰⁶

Azerbaycan bağımsızlığı için çalışan M.B. Mehmetzade, yazdığı yazılar sayesinde erken yaşlarda Azerbaycan’da ünlü bir kişi haline gelmiştir. M.E. Resulzade ile erken

¹⁰¹ Türkoğlu, İ. (2016). “Mirza Bala Mehmedzâde”. **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: Ek-2, İstanbul, s.273-274

¹⁰² Baykara, 1975, s.272

¹⁰³ “Mirza Bala Memmetzade” (2005). **Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti Ensiklopediyası**. Bakü: Lider Neşriyyat, Cilt:2, s. 195-197

¹⁰⁴ Türkoğlu, 2016, s.273-274

¹⁰⁵ Baykara, 1975, s.273

¹⁰⁶ Türkoğlu, 2016, s.273-274

yaşlarda tanışan M. B. Mehmetzade, Azerbaycan'ın işgali sonrasında en önemli görevi üstlenerek Gizli Müsavat Teşkilatı'nın başkanlığını yürütmüş ve partinin bu dönemde almış olduğu çoğu kararda etkili rol üstlenmiştir. Sovyet yönetiminin baskıları sonucunda muhaceret etmeye mecbur kalan Mehmetzade, Türkiye ve Avrupa'da Resulzade ile birlikte çalışarak Azerbaycan bağımsızlığı için çalışmıştır. M. Emin Resulzade'nin vefatının ardından parti genel başkanlığını üstlenmiştir. Teşkilatçı kişiliği ile Azerbaycan Türklerini hem yurt içinde hem de muhacerette bir arada tutup mücadelesini sürdürmüştür. Aşırı baskılarla karşılaştıkları dönemlerde en kritik görevleri üstlenen M. B. Mehmetzade ömrü boyunca Azerbaycan bağımsızlığı için çalışmıştır Azerbaycanlı Türkler, M.B. Mehtmetzade'nin vefatıyla ciddi bir güç kaybına uğramış oldular.

3.2.3. Nesip Bey Yusufbeyli

Azerbaycan'ın Gence şehrinde 5 Temmuz 1881 yılında dünyaya gelen Nesip Bey Yusufbeyli soylu bir aileye mensuptur. Gence'de Usul-i Cedit okulundan mezun olduktan sonra Gence Klasik Gimnazyası'na devam etmiştir. Yüksek tahsil için Petersburg Teknoloji Enstitüsüne ve Odessa Üniversitesine (Hukuk Eğitimi) devam etse de bitirememiştir.¹⁰⁷ 1902 tarihinde Çarlık yönetiminin, öğrenci hareketlerinden dolayı üniversiteyi geçici olarak kapatmasından dolayı Kırım'ın Bahçesaray kentine gitmiştir. Bahçesaray'da İsmail Gaspıralı'nın kızı Şefika Gaspıralı ile evlenmiş ve Tercüman gazetesinde makaleleri yayımlanmıştır. Yazıları sayesinde Kırım ile Azerbaycan Türkleri arasında ilişkilerin ilerlemesini sağlamıştır. M. Emin Resulzade ile tanıştıktan sonra "Açık Söz" gazetesinin yazı heyetine katılarak makalelerini burada yayımlatmıştır. Makalelerinde genellikle milliyet ve milliyetçilik konularını işlemiş ve Rusya'daki bütün milletlere, özellikle Azerbaycan ve diğer Türk bölgelerine Millî Mahalli Muhtariyet verilmesi fikrini ısrarla savunmuştur.¹⁰⁸

Difai teşkilatının kurucuları arasında yer alan Yusufbeyli, 1908 yılında Çar Hükümetinin sıkı polis takibinden kurtulmak için İstanbul'a geçmiştir. İstanbul'da Türkçü aydınlarla ve İttihat ve Terakki Partisinin önde gelen liderleri ile tanışma fırsatını elde

¹⁰⁷ Suslu, İ. (2012). **Azerbaycan Siyasi Tarihinde Yusufbeyli (1881-1920)**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, s.7

¹⁰⁸ Aküzüm, F. (1980). "Nesip Bey Yusufbeyli". **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Sayı:234, Ankara, s.7-12

etmiştir. 1909 yılında Gence'ye geçmesinin ardından burada siyasi teşkilatlarda aktif görev almış ve M. Emin Resulzade ile bu dönemde Açık Söz gazetesinde tanışmıştır.¹⁰⁹

1917 Rus İhtilalinin ardından Mart ayında Azerbaycan için muhtariyet fikrini savunmak amacıyla çalışma arkadaşlarıyla beraber “Türk Adem-i Merkeziyet Partisi”ni kurmuştur. 1917 yılında Bakü'de toplanan Kafkas Müslümanları Kongresi'ne parti lideri olarak katılmıştır. Müsavat Partili yetkililerle kongrede müzakere ettikten sonra Müsavat ile Adem-i Merkeziyet partilerinin birleşmesinde öncülük etmiştir.¹¹⁰ Sadece siyasi faaliyetlerde çalışmakla yetinmeyen, aynı zamanda Gence Belediyesinde idarecilik yapan N. Yusufbeyli, “Medrese-i Ruhaniye”de öğretmenlik görevini de yürütmüştür. Türkçe ilk kütüphaneyi kurmak için çalışmalar yapmış ve “Teslim” adlı bir roman yazmıştır.¹¹¹

Mavera-yı Kafkasya Seyminin oluşturulmasında etkin rol alan Yusubeyli, Kafkasya'da kurulan hükümetin Eğitim Bakanlığı görevini üstlenmiştir. AHC kurulduktan sonra oluşturulan hükümetlerde Halk Eğitim Bakanlığı, Din İşleri Bakanlığı, İç İşleri Bakanlığı ve Başbakanlık vazifelerini üstlenmiştir.¹¹² Osmanlı kuvveti olan Kafkas İslam Ordusunun Bakü'ye gelmesinde etkili görevi olmuştur. Hükümetlerde görev aldığı süre boyunca Azerbaycan'ın büyük devletler tarafından bağımsızlığının tanınması, ekonomik refahının sağlanması, demokrasinin sağlam temellere dayanması ve toprak bütünlüğünün korunması için çalışmıştır. Azerbaycan halkının teşkilatlanması için büyük gayretler göstermiştir.

27 Nisan 1920 yılında Bakü'nün işgalinden sonra sıkı takibat altında kalan Yusufbeyli şehri terk etmek zorunda kalmıştır. 31 Mayıs 1920 tarihinde yakın arkadaşı Yusuf İbrahimli ile birlikte Gürcistan'a geçerken Kürdemir yakınlarında faili meçhul bir şekilde kurşunlanarak şehit edilmiştir.¹¹³

Türk milliyetçisi olan Gence hareketinin lideri konumundaki Nesip Bey Yusufbeyli 1917'den önce Difai teşkilatında çalışmış, dönemin önemli Türk münevverleri ile görüşmüş ve Türklerin çıkarmış olduğu gazetelerde yazılar yazmıştır. 1917 İhtilalinin

¹⁰⁹ “Nesip Bey Yusufbeyli” (2005). **Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti Ensiklopediyası**. Bakü: Lider Neşriyyat, Cilt:2, s.448-450

¹¹⁰ Resuloğlu, 1966, s.12-18

¹¹¹ Aküzüm, 1980, s.7-12

¹¹² “Nesip Bey Yusufbeyli” (2005). **Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti Ensiklopediyası**. Bakü: Lider Neşriyyat, Cilt:2, s.448-450

¹¹³ Aküzüm, 1980, s.7-12

hemen ardından Muhtariyet fikrinin savunma amaçlı Türk Adem-i Merkeziyet Partisini kuran Yusufbeyli, Bakü'de bulunan milliyetçi kişilerle sürekli olarak iletişim halindeydi. Bu görüşmeler sonucu partisini Müsavat Partisi ile birleştiren Yusufbeyli, M. E. Resulzade ile birlikte Azerbaycan Milli Hareketini tek bir merkeze toplamış oldular. Azerbaycan kurulan Milli Hükümetlerde bakanlık görevleri üstlenen Yusufbeyli, AHC'nin kuruluş aşamasında önemli görevler üstlenmiş ve büyük fedakârlıklar göstermiştir. Azerbaycan'ın işgalinden sonra mahkemeye çıkarılmadan şehit edilmesi Sovyet yönetiminin düşmanca tavrını açıklar niteliktedir. N. B. Yusufbeyli yaşamının sonuna kadar Türk milletinin menfaatleri için çalışmış ve maddi-manevi her türlü fedakârlığı göstermiştir.

3.2.4. Mehmet Ali Resuloğlu

7 Nisan 1882 yılında Bakü'de doğan M. A. Resuloğlu, M. E. Resulzade'nin hem dava arkadaşı hem de amcasının oğludur. Müsavat Partisi'nin kurucularından ve Azerbaycan Milli İstiklal Hareketinin öncülerinden olmuştur. Tıpkı Mehmet Emin Bey gibi Azerbaycan'ın siyasi, sosyal, idari, kültürel ve iktisadi problemleri üzerinde ciddiyle durmuştur. 1904 yılında M. Emin Resulzade ve diğer arkadaşlarıyla beraber Himmet teşkilatında faaliyetlerine başlamıştır. İnkılap hareketlerine dair makaleler yazarak Azerbaycan problemleri üzerinde durmuştur. ¹¹⁴

Çarlık ve Sovyet hükümetlerinin baskı politikalarına karşı mücadele eden Resuloğlu, 1911 yılında kurulan Müsavat Partisi kuran ve programını hazırlayan üç kişiden biridir. 1918 yılının Aralık ayındaki seçimlerde Azerbaycan meclisinde Bakü temsilcisi olarak seçilmiştir. ¹¹⁵ 27 Nisan istilasının ardından Moskova'ya geçen M. Emin Resulzade'nin Finlandiya'ya geçmesinin üzerine M. Ali Resuloğlu da Hazar Denizi üzerinden İran'a geçmiştir. Bir müddet İran'da kaldıktan sonra Türkiye'ye geçmiştir. Daha sonra arkadaşlarıyla beraber Avrupa'ya geçmek zorunda kalan Resuloğlu, basın-yayın çalışmalarına burada da devam etmiştir. ¹¹⁶

¹¹⁴ Attar, A. ve Şimşir, S., 2013, s.180

¹¹⁵ "Memmed Ali Resuloğlu"(2005), **Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti Ensiklopediyası**. Bakü: Lider Neşriyyat, Cilt:2, s.310-311

¹¹⁶ Attar, A. ve Şimşir, S., 2013, s.182

İkinci Dünya Savaşının bitmesinin ardından Türkiye'ye gelen Resuloğlu, Azerbaycanlı Türklerin çıkarmış olduğu dergi ve gazetelerde Azerbaycan davası üzerine yazılar yazmıştır. 3 Şubat 1982 tarihinde 100 yaşında İstanbul'da vefat etmiştir.¹¹⁷

M. Emin Resulzade'nin en yakın akrabası ve arkadaşı olan M. Ali Resuloğlu, Müsavat Partisi'nin kurucuları arasında bulunmuş ve Azerbaycan Halk Meclisinde temsilci olarak görev yapmıştır. Hayatının her döneminde M.E. Resulzade ile birlikte hareket eden M.A.Resuloğlu, daha çok parti içerisinde önemli görevlerde bulunmuştur. Muhacerette bulunan diğer Azerbaycan aydınları gibi Resuloğlu da basın yayın çalışmalarına katılmıştır. Yazdığı yazılar sayesinde parti ve Azerbaycan istiklal mücadelesi hakkında önemli bilgiler vermiştir.

3.3. Müsavat Partisi'nin İdeolojisinin Kurulması

1911 yılında Taki Nakioğlu, Abbas Kasımzade ve M. Ali Resuloğlu tarafından kurulan Müsavat Partisi'nin programında; milliyet-mezhep ayrımı yapılmadan bütün Müslümanların birleşmesinin ve istiklallerini kazanmalarının amaçlandığı bildirilmiştir. Azerbaycan Türkleri olarak kendilerini “Müslüman Milleti” olarak görmekteydiler. Müsavat Partisi'nin kuruluşunda yayımlanan 8 maddelik program Türkçü anlayıştan ziyade İslamcı anlayışa sahip idi. Azerbaycan'da ve dünya genelinde güçlenmek ve destek görmek amacıyla parti İslamcı çizgide oluşmuştur. Çünkü 20. yüzyıl başlarında dinî kimlik halkın hissiyatında daha etkiliydi ve Müsavat Partisi programı itibariyle geniş kesimlere seslenmek niyetindeydi.¹¹⁸ Müsavat Partisinin 8 maddelik programı, açıklanan bu hususlar dikkate alarak düzenlendiği için İslamcı görüş baskın olmuştur.

Programdaki yer verilen 8 maddenin İslamcı karakterde olmasının sebeplerini anlayabilmek için dönemin siyasi şartlarının göz önünde tutulması gerekir. Rusya Türkleri ile beraber Rusya dışında yaşayan Müslümanların da yardımını alabilmeyi amaçlamışlardır. Çünkü bu dönemde İslam dünyası lideri olan Osmanlı Devleti, Hıristiyan Batılı Devletlerle savaş halinde olmasından dolayı güçsüz durumdaydı. Bu şartlarda bağımsızlık için Türklüğe yani milliyetçiliğe dayalı görüşler beklenen yardımı

¹¹⁷ Attar, A. ve Şimşir, S., 2013, s.182

¹¹⁸ Oruclu, 2001, s.34

karşılayamayacaktır. Aynı zamanda gün geçtikçe güçlenen Müslüman milletler ile iyi ilişkiler kurmalarının da faydalı olabileceği düşünülmüştür.

Partinin kuruluş yıllarının Trablusgarp ve Balkan savaşlarına denk gelmesi, bildirinin İslam hakları açısından bu kadar geniş tutulmasında etkili olmuştur. Trablusgarp ve Balkan savaşları sebebiyle Müsavat Partisi tarafından yayınlanan bildiride; Müslümanlar için tek kurtuluş yolunun Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığında ve ilerlemesinde olduğu yazılmaktaydı;

Bu vakte kadar kendilerini medeni sayan Avrupalılar, İslam âleminin cemi azasını eziyor ve türlü tahkir ediyordu. Ümit ediyorlardı ki, âlemi İslam'ın kalbi olarak tanınan Hilafeti Osmaniye, (Osmanlı Devleti) "Hasta Adam" gibi, bu kadar darbelerden sonra çaresiz kalacak ve devam edemeyip yıkılacaktır. Ancak, meşrutiyetin ilanından sonra, onlar, kendilerinin yanılmış olduklarını Osmanlı Halifeliğinin yeniden kuvvetlendiğini görerek korkuya düştüler. Ve âlemi İslam'ın, gittikçe terakki edeceğine inandılar.¹¹⁹

Bu bildirden anlaşılmaktadır ki Müsavat Partisi, Türklerin istiklaline kavuşması ve bütün Türklerin Osmanlı Devleti'nin himayesinde "Müslüman Türk Birliği"ni kurma idealine yönelmiştir. Bilhassa Azerbaycan'ın münevverleri bu fikrin haklılığına ikna olmuş ve desteklemiştir. Çünkü özellikle Balkan Harbi, Türklük ve Müslümanlık karşıtı olan bir hal almıştı. Rus liberallerinin de Balkan Harbi'nde Osmanlı Devleti'ne taarruz eden devletlere destek olması; Azerbaycanlı liberalleri, Rus liberallerden ayırıp inkılapçı milliyetçilere yani Müsavat Partisine yakınlaştırmıştır. Böylece, Türkçü dünya görüşünü benimsemiş olan Müsavat Partisine Azerbaycan'daki destek ciddi anlamda büyümüştür.

M. Emin Resulzade'nin 1913 yılında Azerbaycan'a dönüşü ile Müsavat Partisi, ideolojisini kuran yetkin liderine kavuşmuş oldu. Bu sırada Bakü münevverleri "Kafkasya Lisanı" ve "Osmanlı Lisanı" taraftarları olmak üzere iki gruba bölünerek matbuat dilinin hangisi olması gerektiği konusunda tartışmaktaydı. Resulzade dilin, bütün toplumlar için en önemli birleştirici unsur olduğunu savunarak her iki grubu da tenkit etmiştir.¹²⁰ Kafkasya Lisanını savunanların Türk Birliği düşüncesine aykırı görüşte olduklarını; çünkü mahalli şivelerin müstakil bir dil olamayacağını belirtmiştir. Osmanlı Lisanını reddetmesine gerekçe olarak ise, Osmanlıcanın çok fazla yabancı kelime barındırmasını göstermiştir. Yabancı kelimelerin yoğun olduğunu Osmanlıcanın Türkçe sayılamayacağını

¹¹⁹ Baykara, 1975, s.203

¹²⁰ Mehmetzade, 1991, s.45

ve sadeleştirilmesi gerektiğini savunmuştur.¹²¹ M. Emin Resulzade, Osmanlı Devleti'nde genç yazarlar arasında yaygın olarak kullanılan yeni ve sadeleştirilmiş Türk dilini savunmuştur. Kendisinin de makalelerinde örneklerini verdiği temiz Türkçe sayesinde Azerbaycan'da milli bir edebiyatın doğmasına yol açmıştır.¹²²

Azerbaycan'da Türkçülük akımının ilk temsilcisi ve Türkçülüğün benimsenmesini sağlayan kişi olan Ali Bey Hüseyinzade, Azerbaycan Milli Hareketinin olgunlaşmasında etkili olmuştur. M. Emin Resulzade'nin Türkçülük fikrinde de etkisi çok olan Hüseyinzade'nin 1906-1908 yılları arası Azerbaycan basınında; dil, edebiyat ve siyaset sahasında açtığı Osmanlı liderliğindeki Türkçülük düşüncesi Kafkasya'da önemli bir yer tutmuştur. Müsavat Partisi'nin de esinlendiği bu akım, gelişen Türkçülük hareketinin de etkisiyle değişerek yeni bir şekil almıştır. Dini hassasiyetleri içeren bildiri ve programlarına rağmen Müsavat Partisi, Türklerin bağımsızlıklarına kavuşması ve hepsinin Osmanlı Devleti'nin himayesinde geniş, yeni bir Müslüman-Türk birliğini geliştirmek fikrini yaymaya çalışmışlardır.¹²³

Müsavat Partisi'nin kurulduğu yıllarda İstanbul'da kalan M. Emin Resulzade, Osmanlı Devleti'nin vatandaşı olan Türkçü aydınlarla temaslarda bulunarak Türk Yurdu dergisinde makaleler yayınlamıştır. Bu dönemde Türk Yurdu dergisinde M. Emin Resulzade, Şeyh Cemaleddin Afgani'nin "Vahdet-i Cinsiye (Milliye) Felsefesi" yazısını Farsçadan Türkçeye çevirmiştir.¹²⁴ M.Emin Resulzade kendisiyle beraber Müsavat Partisini de bu yazının etkisiyle "İslamcı" fikirden "Türkçü" çizgiye taşımıştır.

Şeyh Cemaleddin Afgani yazısında; bütün İslam dünyasının bağımsızlığını koruyabilmesi ve gelişmesi için Müslüman milletlerin milli kimliklerini korumalarının ve inkişaf ettirmelerinin gerektiğini bildirmekteydi. Bütün Müslümanlara bağlı oldukları milliyete önem vermelerinin gerektiğini tavsiye etmiştir. Afgani, Müslüman ülkelerin ilerlemesinin ve yaşayabilmesinin, "Şuurlu Milliyetçi" olmalarına bağlı olduğunu belirtmiştir. Bireyleri bir arada tutan iki bağın din ve dil bağları olduğunu belirten Şeyh Cemaleddin, milliyetin oluşabilmesi için dil birliğinin oluşmasının gerektiğini

¹²¹ Swietochowski, 1985, s.109

¹²² Mehmetzade, 1991, s.45

¹²³ Devlet, 2014, s.171

¹²⁴ Mehmetzade, 1991, s.42

vurgulamıştır.¹²⁵ İslam Birliği yerine, Irk Birliğinin önemine kıymet vermiş ve milliyeti ise dil birliği ile tarif etmiştir. Dilin yabancı sözcüklerden arındırılmasını teklif etmiştir. Milli kimliği, dini kimliğe karşı antitez olarak üretmiş ve ümmetin, milletten başka bir şey olduğu felsefesini oluşturmuştur. Müsavat Partisi de bu felsefeden etkilenerek milliyeti oluşturan ortak değerlerin; dil, adet ve edebiyat olduğunu belirterek bütün Türklerin tek bir millet olduğunu belirtmiştir. “Dirilik” dergisinde çıkan “Milli Dirilik” başlıklı yazılarıyla Resulzade, milliyetin dil ve kültür birliğine dayandığını belirterek partinin yeni ideolojisinin teorisini kurmuştur.¹²⁶

Partisini Türkçü bir kuruluş haline getiren M. Emin Resulzade, böylelikle Türkçülük devrinin başladığını ilan etmiştir. Müsavat Partisi de bütün teşkilatları ile milli bağımsızlığı sağlayabilmek için Azerbaycan’ın milliyet mefkûresi etrafında birleşmesi için çalışmıştır. “Açık Söz” gazetesinin yaymış olduğu milliyetçilik fikri etrafında toplanan gençler, topluluklar ve dernekler kurmaya başlamıştır. 1917 İhtilalinin hemen ardından birleşmiş olan dernekler Müsavat Partisi’ne katılmışlardır.

Şahabeddin Mercani Rus hâkimiyetindeki Türk dünyasında millî kimlik yerine dinî kimliğin kullanılmasına yani “Tatar” yerine “Müslüman” kelimesinin kullanılmasına karşı çıkmıştır. Mercani’den sonra İsmail Gaspıralı da aynı görüşleri savunmuştur.¹²⁷ Cemaleddin Afgani’den başka Mercani ve Gaspıralı’dan etkilenen M. Emin Resulzade de aynı görüşü savunmuştur. Azerbaycan’da yaşayan Türkler 1913 yılına kadar kendilerini Müslüman milleti olarak tanıtmaktaydılar. Çar Hükümeti nazarında ise “Tatar” ismiyle anılmaktaydılar. Müsavat partisinin resmi yayın organı olan “Açık Söz” gazetesinde 1915 yılında ilk defa “Müslüman” ve “Tatar” sözü yerine “Türk” sözü kullanılmaya başlanmıştır. Çar Hükümetine karşı “Biz Türk’üz” diye seslenmiş ve gazetenin başlığına “Gündelik Türk Gazetesidir” ifadesini eklemiştir.¹²⁸

Türklük idealinin tavizsiz savunucusu olan M. Emin Resulzade, din ile milliyetin iki farklı alanla ilgili mevhumlar olduğunu ve bu iki mevhumun birbirinin yerine ikame edilemeyeceğini; İslamiyet’in milliyet mevhumuna rakip bir karşı fikir olmadığını,

¹²⁵ Akçura, Y. (2016). **Türkçülüğün Tarihi**. İstanbul: Ötüken Yayınevi, s.83

¹²⁶ Mehmetzade, 1991, s.45

¹²⁷ Ercilasun, K. (2015). “Türk Uygarlığında Cumhuriyet Evresinin Başlangıcı (1910-1950)”. İlhan Şahin-Guljanat Kurmangaliyeva Ercilasun(Eds.),Turkic Civilization Studia 1 in Commemoration of Professor Karybek Moldobaev. İstanbul, s.247-256

¹²⁸ Mehmetzade, 1991, s.46

İslamiyet’i kabul eden bir milletin milliyetini reddetmesinin gerekmediği, İslam veya milliyet mevhumlarından birinin diğerini yok etmeyeceği, diğerini etkisiz hale getirmeyeceğinin; İslam’ın fikirle, beşerî ideolojilerle veya etnik kökenle karıştırılmaması gereken dini inançlardan ibaret olduğunu, bir insanın veya milletin hem “Müslüman” hem de “Milliyetçi” olabileceğini, milletin her ikisine de ihtiyacının olduğunu, birinin kabulünün diğerinin reddini, inkârını gerektirmediği gibi; Müslümanlık ile Türklüğün aynı anda birlikte kabul edilebilir olduğunun mücadelesini vermiştir. Milletleri bir arada tutan önemli etkenin “Milliyet” olduğunu sürekli olarak vurgulamıştır.

Müsavat Partisi’nin lideri Mehmet Emin Resulzade, yılların yanlış anlayışına karşı durmuş, İslam’ın ve Türklüğün doğru idrak edilmesi için mücadele etmiş, Türk dünyasının doğru istikamete yönelmesine çalışmış ve partisini de bu yöneliş için etkilemiştir. Müsavat Partisi bütün teşkilatları ile millî bağımsızlığı sağlayabilmek için Azerbaycan’ın milliyet mefkûresi etrafında birleşmesi için çalışmıştır. “Açık Söz” gazetesinin yaymış olduğu milliyetçi fikir etrafında toplanan gençler dernekler ve topluluklar kurmaya başlamış; 1917 İhtilalinin hemen ardından bu dernekler birleşerek Müsavat Partisi’ne katılmışlardır.

3.4. Müsavat Partililerin Basın-Yayın Çalışmaları

1905 İnkılabının getirmiş olduğu hürriyet ortamında basın-yayın çalışmalarıyla ciddi bir şekilde ilgilenmeye başlayan Azerbaycan Türkleri, Stolipin devrinde uygulanan istibdat ile bu hakları kısmen kaybettiler. 1903 yılında “Şark-i Rus” ve 1904 yılında “Himmet” gazetelerinde makaleleri yayımlanan M. Emin Resulzade bu sayede Azerbaycan kamuoyunda tanınmıştır. Azerbaycan Milli Hareketinin lideri ve gazeteci olan Resulzade, 2 Mayıs 1903 tarihinde Tiflis’te Şark-i Rus gazetesinde yayımlanan yazısında “*Çok şükür ve bin defa şükür ki, biz Kafkas Müslümanlarının da bir gazetesi var*” sözleriyle yayın hayatına başlamıştır.¹²⁹ Resulzade, bu yıllarda yayımladığı makalelerinde İslam dinine bağlılığın ve birlikte hareket etmenin önemini vurgulamıştır.

M. Emin Resulzade, Himmet Gazetesi’nin 6 sayı çıktıktan sonra kapanmasının ardından 5 Ocak 1906 yılında “İrşad” gazetesinde yazılarına devam etmiştir. İrşad’taki yazılarında ilk defa İran ve Çin’de yaşayan Müslümanların sorunlarını dile getirmiş;

¹²⁹ Yagublu, 2015, s.18

bölgedeki Müslümanları Azerbaycan toplumuna tanıtmıştır. 1906 yılının Temmuz ayında ise “Davet-i Koç” adlı gazetede Ermeni-Türk çatışmaları için endişelerini belirtmiş ve olayların müsebbibi olarak Çar Hükümetini sorumlu tutmuştur. 1907 yılının Şubat ayında “Tekâmül” gazetesinde ise ilk defa Türkiye’den bahsetmiştir.¹³⁰ Nisan 1908 yılında ise geçici olarak İrşad Gazetesi’nin editörlüğüne getirilen Resulzade, Stalin’in isteği üzerine “Volna” dergisinde Rusça yazdığı iki sayıda yayımlanan makalesinde Türklerin sorunları üzerinde durmuştur. Rejim aleyhine çıkan gazete ve dergilerde Resulzade’nin pek çok makalesi yayımlanmıştır. Çar Hükümetinin sıkı takibi yüzünden “Terakki” gazetesinin muhabiri olarak İran’a geçmek zorunda kalmıştır. İran’da yazdığı mektuplarla yazılarını Bakü’de “İran Mektupları” olarak yayımlamıştır.¹³¹

Çar Hükümetinin baskısı sonucu İran’dan sınır dışı edilen Resulzade, İstanbul’a geçer. İstanbul’da “Türk Yurdu” ve “Sebilürreşad” adlı dergilerde yazmaya devam etmiştir. “İran Türkleri” adlı makalesi İstanbul’da ilgiyle karşılanmış ve Osmanlı kamuoyunda tanınmasını sağlamıştır. 1913 yılında Azerbaycan’a dönünce yurtdışından destek verdiği Müsavat Partisi’nin güçlenmesi için genel yöneticiliğini üstlenmiştir. Bu tarihten itibaren Müsavat Partisi basın ve yayın organlarında “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” ilkesini bağımsızlığı sağlayacak yol olarak belirlenmiştir¹³². Partinin lider kadrosu ve üyeleri ortaya koydukları düşüncelerini halka anlatmak için basın organlarını kullanmıştır.

1913 yılında Müsavat Partisi’nin resmi yayın organı olmamasına rağmen partinin ideolojisini bildiren “İkbal” gazetesi çıkmaya başlamıştır. 1914 yılından itibaren M. Emin Resulzade “İkbal” gazetesinin editörlüğünü yapmaya başlamıştır. Müsavat Partili kadrolar “İkbal” gazetesinde çalışmış olmalarına rağmen gazete partinin resmi organı gibi faaliyet göstermemiştir. Müsavat Partililerin bu gazete etrafında birleşmesi Çarlık Hükümeti tarafından hoş karşılanmamış ve gazete kapatılmıştır. Daha sonra “Yeni İkbal” gazetesini çıkarmaya başlayan M.E. Resulzade, 1915 yılında yayımlanan bir makalesi nedeniyle hapis cezasına çarptırılmıştır. “Yeni İkbal” gazetesi 1917 yılına kadar yayımlanmaya devam etmiş ve bu tarihten itibaren “Açık Söz” gazetesiyle birleştirilmiştir.¹³³

¹³⁰ Yagublu, 2015, s.19

¹³¹ Yagublu, 2015, s.22

¹³² Oruclu, 2001, s.38

¹³³ Aşırılı, A. (2009). **Azerbaycan Metbuat Tarihi**. Bakü: Elm ve Tahsil Neşriyyat, s.93

1914 yılının Eylül ayında “Dirilik” yayın hayatına başlamıştır. Resulzade’nin Milli bilincin nasıl sağlanacağını anlattığı “Milli Dirilik” adlı makaleleri bu dergide yayımlanmıştır. Milli Dirilik makalelerinde Ümmet ile millet arasında keskin fark olduğunu anlatarak Partinin ideolojisinin esaslarını bu satırlarda tanıtmıştır. Bu felsefeye göre Resulzade, milleti; dili, dini, geleneği, edebiyatı, tarih ve âdeti bir olan insan topluluğu olarak tanımlıyordu ve yalnız din birliğinin bir birliklik sağlamayacağını belirtiyordu.¹³⁴ Milli şuurun, maddi ve manevi gelişmeyle tam anlamıyla sağlanacağını vurgulamıştır. Dünyadaki bütün milletlerin siyasi ve kültürel yönden bağımsız yaşamalarının gerektiğini belirtmiştir.

Ekim 1915’te yayın hayatına başlayan “Açık Söz” gazetesi Müsavat Partililerin sosyal, siyasi ve edebi görüşlerini açıkladıkları yayın organı olmuştur. Açık Söz gazetesi ilk kez, Kafkasya’daki Müslüman ve Tatar olarak adlandırılan halkın Türk olduğunu açıkça yazdı.¹³⁵ Bu beyandan dolayı Çar Hükümetinin savaş sansürü ve baskısıyla mücadele etmek zorunda kalınmıştır. Editörlüğünü M. Emin Resulzade’nin yürüttüğü Açık Söz Gazetesi, yaşanan çağın “Milliyetçilik Çağı” olduğu ve hedef olarak belirlediği yolun Türk Milliyetçiliği olduğunu baş makalesinde ilan etmiştir. Rus yönetimi altında ezilen bütün Türklerin haklarının teminini, ilkokulların millileştirilmesini ve dini eğitim veren yüksekokulların açılmasını talep ediyordu.¹³⁶ 1917 yılına doğru gazetenin çalışmaları sayesinde Azerbaycan’da milli şura sahip “Açık Söz” nesli ortaya çıkmıştır.

“Açık Söz” yalnız Azerbaycan ile ilgili meseleler üzerinde durmadı. Gazetede Tüm Rusya Türklerinin problemleriyle ilgili yazılar yazıldı. Hasan Ağayev, Faik Nemanzade, Hüseyin Cavid ve Ahmed Cevad gibi önemli Türk aydınlarının da “Açık Söz” gazetesinde yazılarının yayınlanması dönemin en etkili gazetesi olmasını sağlamıştır. Ayrıca Birinci Dünya Harbinde zor durumda bulunan Osmanlı Devleti’nin doğusunda bulunan Türklerin de problemleri ile ilgilenen “Açık Söz”, zor durumda olan Anadolu Türkleri için yardım kampanyaları düzenledi. Bu amaç doğrultusunda M. Ali Resuloğlu ve M. Emin Resulzade, gelirleri Doğu Anadolu’da savaştan zarar görmüş insanlara verilmesi amaçlanan “Kardaş Kömeyi” adlı dergiyi çıkardılar. 1917 yılının 26 Ekim tarihinde gerçekleşen Müsavat Partisi’nin kurultayında partinin resmi organı olarak “Müsavat” gazetesinin kurulmasına

¹³⁴ Mehmetzade, 1991, s.45

¹³⁵ Resulzade, 1990, s.24

¹³⁶ Yaqublu, 2012, s.51

karar verildi. Haftada bir basılan gazetenin şiarı “İnsanlara hürriyet, milliyetlere müsavat” oldu ve kurultay hakkında bilgilendirici yayınlar yapılmıştır.¹³⁷

M. Emin Resulzade başta olmak üzere Müsavat Partililer çıkardıkları gazetelerde siyasi ve kültürel meseleler üzerinde durmuşlardır. Fikirlerini yaymak, bağımsız Azerbaycan'ın kuruluşunu gerçekleştirmek sağlamak için kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla çeşitli yayın organlarını kurmuşlardır. Bu yayın organları sayesinde tanınır hale gelen Müsavat Partisi, Azerbaycan davasının baş savunucusu olmuş ve AHC'nin kurulmasında başrolü üstlenmiştir. 1917 İhtilali öncesi Azerbaycan'da milli şuura sahip bir neslin oluşmasında matbuat aracılığıyla etkili olmuştur. 1917 İhtilali sonucu yapılan seçimlerde Azerbaycan Türklerinin temsilcisi olarak çoğunluğu elde etmişlerdir.

3.5. Birinci Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan

Azerbaycan Türklerinde, milli bilincin yükseldiği ve milliyetçi aydınların aktif olarak çalıştığı bir dönemde Birinci Dünya Savaşı başlamış oldu. Trablusgarp ve Balkan harplerinin milliyetçilik fikrini uyandırmış ve Azerbaycan Türkleri arasında etkisini devam ettirmiştir. Azerbaycanlı aydınlar, Osmanlı Devleti ile olan çalışmalarını kültürel ve ekonomik ilişkilerle devam ettirmiştir. Azerbaycan'ın en büyük tüccarlarından biri olan Hacı Zeynelabidin Tagiyev ürettiği kumaşları Osmanlı ordusuna satabilmek için temaslarda bulunmuştur.¹³⁸

1914 yılının Ağustos ayında Rusya Çarlığı, Almanya ve Avusturya-Macaristan devletlerine karşı harp ilan etmiştir. Rusya Çarlığının savaşa katılması Kafkasya dâhil olmak üzere hâkimiyetinin altında bulunan bütün bölgelerde destekle karşılanmıştır. Devlet Duma'sındaki Müslüman temsilciler Çarlığa olan bağlılığını koşulsuz bildirdiler. Tagiyev başta olmak üzere Azerbaycanlı milli burjuvazisi Alman cephesinde savaşacak gönüllü askerlerin oluşturulmasını maddi olarak desteklemiştir.¹³⁹ Azerbaycan'ın yerli basın da Çar Hükümetini destekleyici makaleler yayımlamak zorunda kalmıştır. M. Emin Resulzade, Müsavat Partisinin resmi yayın organı olan “Açık Söz” gazetesinde 2 Ekim 1915 tarihinde yayımlanan yazısında “*Biz, bütün vatandaşlar gibi Rusya'ya başarılar diliyoruz*” diye

¹³⁷ Aşırılı, 2009, s.104

¹³⁸ Aslan, 2000, s.67

¹³⁹ Swietochowski, 1985,s.110

belirtmekteydi.¹⁴⁰ Çünkü bu fikirleri gazete satırlarında açıkça belirtmek zorundaydılar. Çar Hükümetinin sansürüne takılan gazeteler hemen kapatılmaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı'na kadar askere alınmayan Azerbaycan Türkleri, Tatar ve Başkurtlarla birlikte Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren orduya alınmıştır. Savaşın ilk yıllarında 200.000 kadar kişi askere alınmış ve 1914-1917 yılları arası 200 Azerbaycanlı Türk subay rütbesiyle Çar Ordusunda hizmette bulunmuştur.¹⁴¹ Azerbaycanlılardan oluşan bir atlı alayında bulunan Türk ve Müslüman askerler genel itibariyle Alman cephesinde bulunmuş ve Rus komutanlar ordu içinde Türk ve Müslüman askerlere aşağılayıcı davranışlarda bulunmuştur. Alman cephesinde savaşan Azerbaycanlılar arasında Samed Mihmandarov, Ali Ağa Şihlisnki, Hüseyin Han Nahçivanski gibi generaller de bulunmuşlardı.¹⁴²

1914 yılında savaşın başlamasını fırsat olarak değerlendiren Ermeniler, Taşnaksütyun liderliğinde ve Çar Hükümetinin izniyle oluşturdukları gönüllü kuvvetlerle Kafkasya'da Müslüman-Türk toplumuna saldırıya başlamıştır. Asıl amacı Ermenileri, Osmanlı Devleti'nin doğu bölgesinde kullanmak olan Çar Hükümeti Ermenilere açıkça destek vermiştir. Rus birliklerine katılmak için Kafkasya bölgesine akın eden Ermeniler, Tiflis Belediye Başkanı A. Khatisyan'ın başkanlığında "Ermeni Milli Bürosu" kurarak gönüllü kuvvetlerin örgütlenmesini kurumsallaştırdılar.¹⁴³ Osmanlı Devleti'nin 1914 yılının Kasım ayında savaşa girmesiyle Ermeni birlikleri Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgesine saldırmaya başlamıştır. Almanya karşısında Çar Hükümeti'ne bağlılıklarını bildiren Azerbaycan Türkleri, Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasıyla büyük ve karışık bir hissiyat yaşamıştır.

Osmanlı Devleti'nin savaşa katılması ile Azerbaycanlılar, bir yol ayrımına gelmiştir. Azerbaycan Türklerinin, ya bağlı oldukları Rus Çarlığı'nın haklarını müdafaa etmek veya aynı soydan oldukları Osmanlı Türkleri ile birlikte hareket etmek gibi iki seçenikle karşı karşıya bulunmaktaydı. Bu dönem içerisinde Azerbaycan halkını fikri yönünden etkileyen Müsavat Partililer, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşı tasvip etmemiştir. Türkçülük fikri doğrultusunda Osmanlı Devleti'ne yakın durmasından dolayı Azerbaycan Türkleri, Çar

¹⁴⁰ Devlet, 2014, s.284

¹⁴¹ Devlet, 2014, s.285

¹⁴² Aslan, 2000, s.68

¹⁴³ Sünbül, 1990, s.49

Hükümetinin tepkisiyle karşılaşmıştır. Türkçü hareketleri takibe alan Çar Hükümeti, Müsavat Partilileri harp boyunca baskı altına almaya ve dağıtmaya çalışmıştır. Ülkeye giriş çıkışları kontrol altına almaya çalışan Çar Hükümeti, münevverleri ve zenginleri de kontrol altına almıştır. Baskı altında kalan Müsavat Partisi diğer ihtilalci partiler gibi çalışmalarını açıkça yapamamıştır. Zira savaş döneminde Rus aleyhtarı broşürlerin dağıtılması suçlamasıyla bazı Azerbaycan gazeteleri kapatılmıştır.¹⁴⁴

Azerbaycanlılar müstakil bir devlet kurabilmenin ancak başka bir devletin yardımıyla gerçekleşebileceğine inanıyor ve bu yardım için en uygun ve en yakın devlet olarak, soy bağı mevcut olan Osmanlı Devleti görüyordu. İlk yayımladığı program itibariyle İslamcı çizgide olan Müsavat Partisi'nin ana amacı hem içerde hem dışarda tüm Müslümanların desteğini amaçladı. Daha sonradan M.E. Resulzadenin katılımıyla ideolojisini Türkçülüğe taşımış ve kuruluşunu tamamlamış olan Müsavat Partisi aydın lider kadrosuyla çalışmalarına başlamış oldu. Böylece başta Müsavat Partililer olmak üzere Azerbaycan münevverleri, Birinci Dünya Savaşı boyunca Çar yönetimine karşı mücadelesini sürdürmüş ve Osmanlı Türklerine yaklaşmıştır. Bu faaliyetlerini gizli şekilde yürüten Azerbaycanlılar ve Müsavat Partililer genel itibariyle gazete yazılarıyla Azerbaycan Türklerinin problemleri üzerinde durmuşlardır. 1915 yılında gazetelerinin başlığına "Türk Gazetesidir" ibaresinin eklemeleri partinin durduğu noktayı net bir şekilde ortaya koymuş oldu. Savaş döneminde faaliyetlerini yer altı çalışmalarıyla sürdüren Müsavat Partisi, 1917 İhtilalinin ardından aktif olarak mücadele etmeye başlamıştır. Azerbaycan'ın problemleri üzerine en somut adımları atarak verilen mücadelenin gerçek yöneticisi olmuştur.

Azerbaycan Türklerinin kurdukları Difai Partisi ile Himmet Partisi halktan yeterince destek görmedikleri için iki parti de siyasi hayatta etkisiz kaldı ve böylece siyasi alanda bir boşluk oluştu. Bunun üzerine Azerbaycanlı Türk aydınlar Azerbaycan Milli Hareketinin düzenli bir şekilde sevk ve idare edilmesine ihtiyaç hâsıl olduğunun kanaatine vardılar. Ermeni, Gürcü ve Ruslar gibi Türklerin de bir siyasi teşkilata sahip olmalarının gerektiğini düşünen Azerbaycanlı Türk münevverler yaptıkları istişareler sonucu Bakü'de Müsavat Partisi'ni kurdular. Azerbaycan genelinde teşkilatlanarak faaliyetlerini yürüten Müsavat Partisi, kurulduğu zaman lideri M. Emin Resulzade İstanbul'da bulunuyordu. M. Emin Resulzade'nin İstanbul'da Osmanlı Devleti'ndeki Türk milliyetçiliği fikrinin önderleriyle

¹⁴⁴ Resulzade, M.E. (2005). **Rusya'da Siyasi Vaziyet**. (Haz.: Cem Karakılıç-Tuğba Tombuloğlu). Şanlıurfa: Yom Yayınları, s.12-ği,,

birlikte bulunması, fikirlerini Ümmet ekseninden Türk milliyetçiliği fikrine taşımış olmasına vesile olmuştur. Ayrıca M. Emin Resulzade'nin muhacerette bulunması düşünce dünyasına zenginlik kazandırmıştır.

Kurucularının çoğu gazeteci olan Müsavat Partisi, parti faaliyetleri kadar basın çalışmalarına da önem verdi ve Azerbaycan'ının basın ve fikir hayatında büyük hizmetleri gerçekleştirdi; siyasi ve kültürel alanda gelişmeler sağlandı.

4. ŞUBAT-EKİM İHTİLALLERİ VE MÜSAVAT PARTİSİ

Birinci Dünya Savaşının Rusya Çarlığı için getirdiği onarılamaz koşullar 1917 yılında İhtilalin gerçekleşmesine yol açtı. 1917 yılının Şubat ayında gerçekleşen ilk İhtilal hareketinin ardından Müsavat Partisi ve Rusya hâkimiyetinde yaşayan Türkler çalışmalarına hız verdi. Düzenlenen kongrelere ve toplantılara etkili bir şekilde katılan Müsavat Partisi büyük bir güç kazandı. Sıkıntılı sürece girmiş olan Rus siyasi yapısı olayları düzene koyamadı ve gerçekleşen Ekim İhtilali ile Bolşevikler yönetimi ele geçirdi.

Bu bölümde Müsavat Partisi'nin Şubat ve Ekim İhtilalleri arasında yaptığı çalışmaları, Türk Adem-i Merkeziyet Partisi ile birleşmesi, ilk kurultayını gerçekleştirilmesi, oluşan yönetim boşluğunu çözmeye çalışması ve Güney Kafkasya'nın yönetimi hakkında yaptığı çalışmalar ele alınacaktır. Rusya'daki siyasi rejiminin şekli ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını elde etmesine giden süreç incelenecektir.

4.1. 1917 Şubat İhtilali

Birinci Dünya Savaşı ekonomik, askeri ve siyasi olarak Rusya Çarlığını yıpratmış ve yıkılma noktasına getirmişti. 1917 yılında Romanya'da, Polonya'da ve Baltık kıyılarında aldığı ağır yenilgiler Rusya Çarlığının büyük bir darbe yemesine yol açtı. Bu kesin yenilgiler harp dolayısıyla zor durumda olan Rusya ekonomisini çökertti. Büyük savaş Rusya'da büyük bir inkılabı açmış oldu. Yüz seksen milyon nüfusun bulunduğu Rusya Çarlığı böylece büyük bir yıkılış sürecine girdi.¹⁴⁵

23 Şubat 1917 tarihinde Petrograd'da açlık yüzünden isyanlar başladı; başkentte grevde bulunan işçilerin de eylemlere destek vermesi sonucu olaylar engellenemez hale geldi. Duma'da bulunan Kadet, Menşevik ve Es-Er partileri temsilcilerinden seçilmek üzere devlet işlerini idare etmek için "Geçici Komite" kuruldu. Devlet Duma'sı Çar yönetiminin sürdürülmesini reddedince Geçici Komite, Çar'ın tahttan inmesini istedi. 16 Mart 1917 tarihinde Romanov hanedanı tahttan vazgeçti ve Kurucu Meclis toplanana kadar hâkimiyetin Geçici Komiteye ait olduğunu bildirildi.¹⁴⁶ Romanov hanedanınının 300 yıllık hâkimiyeti resmen sona ermiş oldu. Böylelikle Rusya'da Monarşi resmi olarak son bulmuş ve bir süre sonra oluşturulacak Kurucu Meclis'e kadar Geçici Hükümet tüm yetkileri

¹⁴⁵ Resulzade, 1990, s.38

¹⁴⁶ Kurat, 2014, s.457

elinde bulunduracaktı. Yeni hükümetin ilk faaliyetlerinden biri ise Rusya Çarlığı içerisinde yaşayan gayri Rus bütün etnik gruplar üzerindeki dini ve milli kısıtlamaların sona ermesi olmuştur.¹⁴⁷

“Mazlum sınıflara hürriyet, mahkûm milletlere de muhtariyet” sözüyle ortaya çıkan ihtilal hareketinin ilk günlerinde Kurucu Meclisin toplanması için çalışıldı.¹⁴⁸ Kurucu Meclis; köylülere toprak, işçilere iş, milletlere ise muhtariyet temin etmek için çalışacaktı. 2 Nisan Kararnamesi ile bütün vatandaşların eşit olduğu ilan edildi ve Rusya genelinde politik faaliyetler hızlandı.¹⁴⁹ 1917 ihtilaline hazırlıklı bir siyasi alt yapıyla gelmemiş olan Çarlık Rusya’sında yaşayan Türkler de çalışmalarını hızlandırdılar. Aralarında görüş ayrılıkları bulunan Türk münevverleri, toplantılar düzenleyerek üzerinde duracakları öncelikli meseleleri ve karşılaştıkları gelişmelerde izleyecekleri stratejiyi belirlemeye çalıştılar.

Şubat Devriminden sonra oluşturulan Geçici Hükümet, 9 Mart 1917’de Güney Kafkasya’yı yönetmesi için Devlet Duma’sının yerel üyelerinden oluşan Özel Zakafkasya Komitesi’ni (OZAKOM) oluşturdu. Komite Başkanı Rus Kadet V.A. Harlamov, üyeleri ise Müsavat Partili Mehmet Yusuf Caferov, Gürcü Sosyal Federalist Kita Abaşidze, Ermeni Kadet Mihail Papacanov, Rus Kadet P. Pereverzev’den oluşmaktaydı.¹⁵⁰ Tamamen Geçici Hükümete bağlı olan OZAKOM, Güney Kafkasya’da sivil faaliyetleri düzenlemek için gönderilmişti ve yasama yetkisi bulunmamaktaydı. Komite kolektif oluşturulmuş bir valilik olarak görülse de Çar Hükümetlerinin atamış olduğu valilerden daha zayıf idi. Güney Kafkasya gibi karışık ve zor bir bölgede istikrarı sağlamak için sağlam adımlar atamamaktaydı. Bu bölgede faaliyet gösteren yerel siyasi partilerin bağımsızlık ve muhtariyet konusundaki güçlü istekleri OZAKOM’un bölgeyi yönetmesini imkânsız hale getirmekteydi. Bölgede bulunan siyasi teşkilatların iki grupta incelenmesi gerekmektedir: İlk olarak Rusların sayıca fazla olduğu sol eğilimli partiler olan Sosyal Demokratlar ve Sosyal Devrimci grupların oluşturduğu Sovyetler, ikinci ise Azerbaycanlı Müslümanların milli konseyleri ve organizasyonları idi.¹⁵¹ Milliyetçilik, Sosyalizm ve İslamcılık fikirlerini

¹⁴⁷ Yeşilot, 2015, s.25

¹⁴⁸ Rezulzade, 1990, s.38

¹⁴⁹ Devlet, 2014, s.307

¹⁵⁰ Qafarov, V. (2018). **Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)**. (Çev.: Eldeniz Recebov). İstanbul, TEASS Press, s.71

¹⁵¹ Alp, 2004, s.23

benimsemiş olan partiler, Azerbaycan siyasi hayatına yön vermiştir. Türkçülük düşüncesi ile Bakü ve Gence şehirlerini merkez edinerek 1917 yılına kadar faaliyetlerini gizli yürütmüş olan Müsavat Partisi, zamanla çalışmalarını hızlandırarak kitle partisine dönüşmüş ve Azerbaycan'da toplumun bütün kesimleri tarafından desteklenmiştir.

Sosyal Demokratlar 1903 yılından sonra Bolşevikler ve Menşevikler olmak üzere iki gruba ayrılmışlardı. Vladimir Lenin liderliğinde Bolşevik, Martov'un liderliğinde ise Menşevik fraksiyonları temsil ediliyordu. Menşevikler sosyal yapının çatışma yoluyla değil aşamalı dönüşümle gerçekleşeceğine inanmaktaydı. Aynı zamanda liberaller ile gerektiğinde işbirliği yapmayı lüzumlu görmekteydi. Menşevikler, İhtilal şartlarında olsa dahi demokratik usullere ve kanun esaslarına bağlı kalmayı tercih etmekteydi. Ancak Bolşevik fraksiyonlar, bu duruma tamamen zıt haldeydi. Burjuva partileri ile her türlü işbirliğine kesinlikle karşı çıkmaktaydılar ve Çarlık rejimi ile birlikte kapitalist ekonomiyi de yıkmak istemekteydiler.¹⁵² Bu durum içerisinde yeni kurulan yönetimde Sovyetler içerisinde en güçlü olan Stephan Şaumyan'ın liderlik ettiği Bakü Sovyet'i idi. Zamanla tekrar teşkilatlanan Himmet Partisi ise Azerbaycan Sosyalizmini temsil eden noktaya gelmişti. Daha sonra RSDİP ile birleşerek daha Marksist bir yapıya dönüşen Himmet eski destekçilerini tekrar kazanamadı. İşçi sınıfının büyük çoğunluğu artık Müsavat Partisi'ni desteklemeye başlamıştı.¹⁵³

İşçi haklarını tamamen destekleyen Müsavat Partisi, Müslüman toplumu desteklemediği için Menşeviklerin elinde bulunan yönetimi eleştirdi. Esasında Sovyet yönetiminin başında bulunan Menşeviklerin siyaseti Rus milliyetçiliğine dayanmaktaydı. Çünkü Menşevik yöneticiler devletin gücünü azaltacak hiçbir girişime destek vermemekteydi ve Rusya'nın birliğini korumaya çalışıyorlardı. Geçici Hükümet, Çar Hükümetinin yapmış olduğu tüm uluslararası sözleşmelere ve taahhütlere bağlı olduğunu da beyan etti.¹⁵⁴

Yapılan açıklama Geçici Hükümetin savaşı sonuna kadar devam ettireceği anlama gelmekteydi. Ancak yaşanan İhtilal hareketi cephelerdeki durumu etkilemişti. Bolşevikler ise bu tarz milliyetçi faaliyetlere sıcak bakmasa da var olan yönetimi yıkmak yolunda bu faaliyetleri bir araç olarak görmekteydi. Bu nedenle Bolşeviklerin Lideri Vladimir Lenin

¹⁵² Resulzade, 2018, s.4

¹⁵³ Yeşilot, 2015, s.25

¹⁵⁴ Qafarov, 2018, s.70

ulusların kendi kaderini tayin etme düşüncesini geliştirdi ve böylece Rus olmayan tüm halklara direkt olarak Rusya'dan ayrılabilme hakkı tanımaktaydı. Bu sebepler Müsavat Partisini, Bolşeviklere yakınlaştırdı. Fakat Bolşeviklere tabi olmak istemeyen Müsavat Partililer olayları dikkatle izlemişlerdir.

4.2. Kafkasya Müslümanları ve Umum Rusya Müslümanları Kongreleri

1917 Şubat İhtilalinin oluşturduğu koşullar neticesinde Azerbaycanlı Türk münevverler, buldukları şartlara göre durumu belirlemek için ilk adımları attılar. Şubat Devriminin ardından Azerbaycan'ı bağımsızlığa götürecektir her fırsattan yararlanma çabasında olan Müsavat Partililer Bakü'de bir kongre tertip ettiler. 15 Nisan 1917 tarihinde Bakü'de başlayan Kafkas Müslümanları Kongresi beş gün sürdü.¹⁵⁵ Türk ve Müslüman temsilcilerin katıldığı kurultay, yaşanan olaylar karşısında Azerbaycan'ın tavrını tayin etmeyi amaçladı. Özellikle Muhtariyet konusunun hararetle tartışıldığı kongrede, Müsavat Partisi ileriye dönük bir program oluşturdu.

15 Nisan'da başlayan kongreye Dağıstan, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan bölgelerinden gelen Türk ve Müslüman temsilciler katıldı.¹⁵⁶ Kurultaya özellikle Dağıstanlı temsilcilerin katılması çok mühimdi. Zira Güney Kafkasyalıların, Kuzey Kafkasyalıları ile olan tarihi bağlarını teyit etmekteydi. Kongrenin Başkanlık makamına Ali Merdan Topçubaşı'nın seçildiği ilk günden itibaren iki parti kurultaya ağırlığını koydu. Gence şehrinde kurulmuş olan Nesipbey Yusufbeyli'nin liderliğinde toplanmış olan "Türk Adem-i Merkeziyet Partisi" ile M. Emin Resulzade'nin Müsavat Partisi kongrenin yönünü tayin ettiler.¹⁵⁷ Partilerinin görüşlerini bildiren Resulzade ve Yusufbeyli, eski liberallerin oluşturduğu ve Ali Merdan Topçubaşı liderliğinde toplanan "Bağımsız Demokrat Grubu" da milliyetçi oluşuma dâhil ettiler. Milliyetçi oluşum dışında kurultayda İslamcı grup olan "İttifakçılar" ve Himmet'in himayesinde toplanmış "Sosyalist Grup" bulunmaktaydı. İslamcı kesim ise daha sonra "Rusya'da Müslümanlık (İttihad) Partisi" olarak teşkilatlandı.

¹⁵⁵ Resulzade, 1990, s.38

¹⁵⁶ Sünbül, 1990, s.64

¹⁵⁷ Mehmetzade, 1991, s.48

Sağda İslamcılarının, solda Sosyalistlerin ve ortada Milliyetçilerin bulunduğu kurultayda tartışmalar ilk günden başlamıştır.¹⁵⁸

Temel tartışma konusu olan “Coğrafi Özerklik” konusunda Milliyetçi grup, iki grubun muhalefetiyle karşılaşt. İslamcı grup, Rusya Müslümanlarının merkezi bir dini teşkilat çatısı altında birleştirilmesini istemekteydi. Sosyalist grup ise merkezîyetçi bir Halk Cumhuriyeti oluşturulmasını ve Rusya’nın bir parça olarak devam etmesini istiyordu. İki grupta esasen farklı amaçlarla “Merkezîyetçi” yapıyı ve “Medeni Muhtariyeti” savunmaktaydı. Coğrafi Muhtariyet programını benimseyen Müsavat Partililer, Umumi Rusya Müslümanları kongresinde de bu programın en önemli savunucusu oldular.¹⁵⁹ Müsavat ve Adem-i Merkezîyet Partilerinin temsilcileri ise “Mahalli Muhtariyet” ile Rusya’yı Federasyon esasına üzerine kurma fikrini savunmaktaydı. M. Emin Resulzade yaptığı konuşmada; Rusya’da yaşayan milletlere kendi kaderini tayin hakkı tanınması gerektiğini belirtti. Devleti oluşturan milletler içerisinde eşitlik sağlanacağını ve böylece devletin birliğinin sağlanacağını vurguladı.¹⁶⁰ Temsilcilerin çoğu Resulzade’nin bu fikirlerine katıldı. Rusya’nın alacağı devlet şekli müzakere edildikten sonra şu kararlar alındı:

1. Kafkasya Müslüman Kurultayında milli siyasi maksada ait meseleler müzakere edilerek, Müslüman kavimlerinin faydasına en uygun yönetim Rusya’da Mahalli Federasyon esasına dayanan bir cumhuriyet yönetimi olacaktır.
2. Müslüman olan bütün milletlerin ruhani ve medeni bağlantısı dikkate alınarak Kafkas Müslüman Kongresi, bütün Rusya Müslümanları için kanun koyma yetkisi de bulunan genel bir idare oluşturulmasını gerekli görür.¹⁶¹

Kongrede ek olarak mahalli okullara devlet desteği, yerel dilde eğitim yapan bir üniversitenin kurulması ve Müslümanların daha eşit şekilde temsil edilebilmesi için OZAKOM’a yeni üyelerin atanması gibi isteklerde bulundular.¹⁶² Geçici Hükümet, Bakü Müslüman Toplum Örgütleri Komitesinin üyelerini yeniledi. Siyasi partiler ve sivil toplum örgütlerinin yanı sıra sendikalar, din görevlileri, münevverler ve öğrenciler de bu komiteye

¹⁵⁸ Sünbül, 1990, s.64

¹⁵⁹ Swietochowski, 1985, s.129

¹⁶⁰ Alp, 2004, s.27

¹⁶¹ Resulzade, 1990, s.39

¹⁶² Swietochowski, 1985, s.129

dahil edildi. Seçimleri kapalı oylama ile yapılan komite Azerbaycan Milli Hareketinin merkezi konumuna geldi. Yönetim organı olarak bir komite ve yürütme bürosu oluşturdu. Komitenin başkanı Ali Merdan Topçubaşı, yardımcılıklarına M. Emin Resulzade ve M.H. Hacinski, sekreterlik görevine ise M.H. Vezirov getirildi.¹⁶³

Kurultay esnasında Ş. Efendizade ve S. Talışxanova isimli iki Azerbaycanlı kadının konuşma yapmasının ardından Bakülü bir gazi olan Ağa Mehemmed Kerim isimli kişi kadınların yüzü açık şekilde konuşma yapmasının şeriat kanunlarına aykırı olduğunu belirtti. Kurultaya katılanlar A.M. Kerim'e şiddetle karşı çıktı ve M. Emin Resulzade'nin teşebbüsü ile kadın meselesi hakkında da karar kabul etti. Kadınların topluma katılabilmesinin önünün açılabilmesi için alınacak bu karara Müsavat Partililer tam destek verdi. Karar ile birlikte Azerbaycan kadınlarının siyasi ve vatandaşlık haklarının eşit olmasının gerekliliği vurgulanmaktaydı.¹⁶⁴

Türk milletinin menfaatleri için çalışan Türk Adem-i Merkeziyet Partisi ile Müsavat Partisi, Kafkasya Müslümanları Kongresinde birbirlerine yakınlaştılar. İki parti de kurultay boyunca aynı noktada bulunmaktaydı. Milletlere Coğrafi Özerklik talebiyle ve Rusya'nın federal esaslar üzerinde kurulmasını istediler. Kongre kararlarının alınmasında başrolü üstlenen bu iki parti kongre esnasında partilerin birleşmesine karar verdi. Böylece Kafkasya Müslümanları Kongresi iki partinin birleşmesini sağlamış oldu. Bu tarihten itibaren tek bir teşkilat haline gelen bu iki parti çalışmalarını beraber yürüttü. Azerbaycan Milli Hareketinin en güçlü savunucuları haline geldiler. Kongre bitiminde ilan edilen *"Müslüman milletlerin menfaatlerine en uygun idare tarzı, Rusya'da coğrafi muhtariyet temelinde teşkilatlanmış demokratik bir cumhuriyetin teşkilatlanması olacaktır"* kararı M. Emin Resulzade tarafından 1 Mayıs 1917 tarihinde Moskova'da toplanan Umumi Rusya Müslümanları Kongresinde de savunuldu.¹⁶⁵ 700 temsilcinin katıldığı kongrede milli muhtariyet fikrine itiraz edenlere karşı yapılan konuşma şunlar belirtti; *"İslam adında bir millet yoktur. İslam dininde milletler vardır. Bu milletlerin saadeti özlerinde ve öz milli hükümetlerindedir. Biz Milli-Mahalli Muhtariyet prensibine göre Azerbaycan, Dağıstan, Türkistan ve diğerleri gibi ayrı mahalli muhtariyetlere malik olan Türk kavimleri için*

¹⁶³ İmanov, 2003, s.75

¹⁶⁴ Oruclu, 2001, s.41

¹⁶⁵ Sünbül, 1990, s.65

muhtariyet istemekteyiz".¹⁶⁶ M. Emin Resulzade'nin yapmış olduğu konuşma Kazan Türklerinin lideri Sadri Maksudi tarafından da destek gördü ve muhalif temsilciler salonu terk etti. Türk ve Müslüman temsilciler tarafından ilgiyle karşılanan Rusya'nın yeni rejim sisteminin "Milli Muhtariyet" esasına dayanması kararı 271 ret oyuna karşılık 446 kabul oyuyla onaylandı.¹⁶⁷ Rusya'da kurulan Geçici Hükümete iletmek üzere alınan kararlar şu şekildeydi;

1. Milli mahalli ve federasyon esasına dayalı demokratik cumhuriyetler oluşturulmalıdır.
2. Kendilerine ait ayrı toprakları olmayan Müslüman halklara ulusal-kültürel otonomi tanınmalıdır.
3. Rusya'daki tüm Müslüman halkların kültürel ve dini işlerini düzene koymak ve yönetebilmek için merkezi bir Müslüman idaresi kurulmalıdır.¹⁶⁸

Kongre boyunca önemli rol oynayan inkılapçı Azerbaycan milliyetçileri Müsavat Partisi olarak temsil edildi. Sadece Kafkasya'nın değil, Rusya'da yaşayan bütün Türk topluluklarının birer siyasi teşekkül haline gelmelerinin gerekliliğini açıklamış oldular. Böylece Müsavat Partililer bütün Rusya'daki Türkler için Mahalli Muhtariyet istediklerini ilan ettiler. Gelecekte Rusya'nın devlet şeklinin belirlenmesi konusunda fikir beyan eden Müsavat Partililer Umumi Rusya Müslümanları Kongresinin iki oturumunda belirleyici rol oynamıştır. Oylamanın sonunda M. Emin Resulzade tartışılmaz bir zafer elde etmiş oldu.

4.3. Türk Adem-i Merkeziyet ve Müsavat Partilerinin Birleşimi

Azerbaycan'ın Gence şehrinde kendine ait kitapçı dükkânında dönemin Türk aydınlarıyla ve gençlerle fikir alışverişinde bulunan Nesipbey Yusufbeyli zamanla bu dükkânı bir teşkilat merkezi haline getirdi. Difai teşkilatına yakınlığı ile bilinen N. Yusufbeyli Çar polisinin sıkı takibine maruz kalmıştır. Dönemin koşullarının Çarlık yönetiminin yıkılacağına yol açacağına farkında olan N. Yusufbeyli çalışmalarına kesintisiz devam etmiş ve çevresindeki kişilere sürekli olarak "*Arkadaşlar, hazırlanın Vakit*

¹⁶⁶ Oruclu, 2001, s.42

¹⁶⁷ Yaqublu, 2012, s.49

¹⁶⁸ Alp, 2004, s.30

gelecek ve bizden çok şey istenilecek. O zaman sizleri göreyim” diye telkinlerde bulunuyordu.¹⁶⁹

1917 yılında Şubat Devriminin ardından baskı dönemi son bulmuş ve hürriyet ortamında siyasi çalışmalar hız kazanmıştır. Bu tarihe kadar faaliyetlerini gizli yürüten N. Yusufbeyli, “Gence Milli Komitesi”nin ileri gelenlerinden Hasan Ağayev, Şafi Rüstembeyov, Hasmammedli ve Şeyhzamanlı ile birlikte Gence şehrinde Ermeni ve Rusların saldırılarına karşı Türkleri koruyacak milis teşkilat ile Mart 1917 tarihinde “Türk Adem-i Merkeziyet Partisi”ni kurdu.¹⁷⁰ N. Yusufbeyli dönemin siyasi olayları ve genel durum hakkında etraflı bilgiler verdikten sonra ve Azerbaycan haricinde Rusya’da yaşayan tüm Türkler için geniş Muhtariyet hakları isteyeceklerini belirterek ilk toplantıyı gerçekleştirdiler. Parti çok kısa zamanda Gence’de çok büyük destek kazandı ve zamanla tüm Azerbaycan coğrafyasından destek gördü. Ermeni ve Ruslara karşı Türklerin hakkını ve hukukunu korumak için mücadele etti ve büyük destek kazandılar. N. Yusufbeyli hazırladığı bildiriye partinin programını belirtirken İslamcı çizgiden uzak Milliyetçi bir anlayışla “*Artık Rus idaresi kalmadı, karşımızdakiler milletimizin düşmanlardır. Milli varlığımızı korumak, bütün işlerimizin başında gelir. Düşmanlarımız dinimiz ile değil milletimizle uğraşmaktadır*” satırlarını yazdı.¹⁷¹ N. Yusufbeyli ayrıca toplantı sonunda yeni kurulacak sistemde siyasetçilerin din işlerine karışmamasını, din işlerinin din adamlarına bırakılması ve din adamlarının da siyasete karışmamaları gerektiğini belirtmiştir. Parti liderleri dönemin şartları içerisinde bağımsızlık için şartların uygun olmaması sebebiyle öncelikle “Muhtariyet” fikrini benimsediler.

Bakü’de kurulan Müsavat Partisi ile birlikte Gence’de kurulan TAMP 1917 İhtilalinin ardından Azerbaycan bölgesinin en güçlü iki partisi konumuna geldi. İki parti arasındaki fark olarak Müsavat Partisi daha “Halkçı” bir parti görünümündeydi. İşçi ve köylü hakları meselesinde daha radikal bir programa sahipti. Bunun da nedeni Müsavat Partisinin doğduğu yer olan Bakü’de sanayiinin daha fazla gelişmiş, işçi nüfusunun fazla ve orta sınıfta bulunan meslek erbabı aydın tabakanın olmasıdır. Oysaki TAMP ise Gence şehrinde yani Aristokrasi çevresinde doğmuştur.¹⁷² Bu görüş farklılıkları iki parti arasında görüş ayrılıkları olarak derin farklılıklara sebep olmamıştır. Milliyet meselesi hakkında ise

¹⁶⁹ Suslu, 2012, s.87

¹⁷⁰ Suslu, 2012, s.87

¹⁷¹ Yaqublu, 2012, s.52

¹⁷² Mehmetzade, 1991, s.48

aynı fikirlere sahip olan iki parti, Rusya'nın milli hükümetlere göre tanzim edilmesini ve bütün milletlere Mahalli Muhtariyet verilmesini talep etmekteydiler. Federasyon esasına ve milli meseleye yaklaşımları açısından aynı görüşte birleşen iki parti tek bir teşkilatta birleşseler de belirli konularda farklı bakış açıları olabilmekteydi. İlk olarak Gence gibi aristokrasinin hâkim olduğu bir yerden çıkan TAMP mensuplarının çoğunluğunun toprak sahibi olmasından dolayı toprak ıslahatları meselesinde farklı görüşlere sahiptiler. İki partinin birleşmesinden ortaya çıkan Müsavat Partisi doğal olarak iki farklı kesimi; Bakü grubunu oluşturan sol, Gence grubunu temsil eden sağ grupları bir araya getirmekteydi. Milliyet meselesinde ve devletin şekli konusunda uzlaşan iki grup tarım meselesinin çözümünü kısa zamanda yapılacak olan ilk parti kurultayına kadar tartışmaktan uzak durdu.¹⁷³

Birinci Dünya Savaşı süresince Gence Belediye Başkan yardımcılığı görevini üstlenen N. Yusufbeyli, çoğu zaman Bakü'ye ziyaretlerde bulunarak ve M. Emin Resulzade ile yakın bir dostluk kurdu. M. Emin Resulzade'nin kurmuş olduğu Açık Söz gazetesine yazılar gönderen N. Yusufbeyli aralarında ortak idealin olması ikisini daha fazla yakınlaştırdı. 1917 Nisan ayında Bakü'de yapılan Kafkasya Müslümanları Kongresi parti gruplarını da birbirine yakınlaştırdı. İki önemli Türk yerleşimi olan Gence ve Bakü'de etkili olan partilerin birleşmesinin Azerbaycan Milli Hareketinin güçlenmesinde çok önemli katkısı oldu. Kısa süreli müzakerenin ardından parti liderleri iki partinin birleşmesine karar verdiler. M. Ali Resuloğlu bu olayı şu şekilde anlatmıştır;

“1917 yılında Bakü'de toplanan Kafkasya Müslümanları Kongresine Gence şehrinde kurulan “Türk Adem-i Merkeziyet” partisinin kurucularından rahmetli Nesip Yusufbeyli de gelmiştir. “Türk Adem-i Merkeziyet” partisi ile “Müsavat” partisinin birleşmesinin Nesip beyle görüşülüp halledilmesi için Emin bey, Abbas beyle beni memur etti. Nesip beyle bir otelde buluştuk. Bir süre müzakereden sonra bu iki partinin birleşmesi kararına vardık. Partinin adı hakkında Nesip Bey, parti adının “Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası “Müsavat” konulmasını teklif etti, biz de kabul ettik. Konuşma sırasında Nesip Bey: “Bu kadar uzun sözü kim söyleyecek, ilk zamanlarda bu ad böyle gider bizim arkadaşlarımız da memnun

¹⁷³ Oruclu, 2001, s.43

olurlar. Zaman geçtikçe kısalarak “Müsavat” partisi adını alır dedi. Hakikaten de öyle oldu.”¹⁷⁴

Sonuç olarak, Azerbaycan’ın bağımsızlığı için mücadele eden ve Türk milliyetçiliğini kurulacak yeni devletin temeli sayan parti, iki Türkçü partinin birleşmesinden doğan Türk Adem-i Merkeziyet ve Müsavat Partisi oldu. Partinin ismi her daim “Müsavat” adıyla anıldı. Bu iki gücün birleşmesi Azerbaycan halkının tek parti etrafında toplanmasını sağladı.

4.4. Müsavat Partisinin Birinci Kurultayı

20 Haziran 1917 tarihinde TAMP ile Müsavat partilerinin resmi olarak birleştirilmesi için yeni bir Merkezi Komite oluşturulmuştu. Merkezi Komiteye Müsavat Partisinden; M. Emin Resulzade, M.H. Hacinski, M. Vekilov, H. Refibeyov, TAMP’den ise N. Yusufbeyli, Ş. Rüstembeyli, H. Ağayev ve M.M. Ahundov dâhil edildi. N. Yusufbeyli bu tarihten itibaren Bakü’ye yerleşti ve yerine Meşhedi Ali Rafiyev oy birliğiyle Müsavat Partisinin Gence şubesinin rehberi olarak seçildi.¹⁷⁵

1917 yılının 26 Ekim tarihinde Bakü’de “İsmailiyye” binasında başlayan Müsavat Partisinin ilk kurultayı başladı. Başkanlık heyetine M. Emin Resulzade, N.Ysufbeyli, M.H. Hacinski ve C. Melikyeqanov başkanlık heyetine seçildi. Partinin altıncı kuruluş yıl dönümüne denk gelen ilk kurultaya Azerbaycan’ın çeşitli yerlerinden gelen 500 delege katıldı.¹⁷⁶ Müsavat Partililer, kurultayda verilecek istiklal mücadelesinin esaslarını belirlemek üzere programını belirlemeye çalıştı. Azerbaycan’ın her tarafından gelen temsilciler yeni hazırlanmış program çerçevesinde tüm Azerbaycan Türklerini bu program etrafında birleşmeye çağıracaktı.

M. Emin Resulzade açılış konuşmasını yaparak Azerbaycan’daki Türkleri tek bir fikir etrafında birleşmesini, bütün Türklerin tek bir millet olduğunu ve bir müddet sonra bütün Türk Dünyasının bir gün mutlaka birleşmesi gerektiğini belirten bir konuşma yaptı.¹⁷⁷ Milli Türkçülük fikrinin sembolü olarak Azerbaycan topraklarında daha önce

¹⁷⁴ Resuloğlu, 1966, s.12-18

¹⁷⁵ Yaqublu, 2012, s.56

¹⁷⁶ Yaqublu, 2012, s.59

¹⁷⁷ Karaca, A. (1980).”Azerbaycan Milli Hareketinin İdeolojik Karakteri”. **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Sayı: 234, Ankara, s.31-52

dalgalanmış olan İlhanlı Devletinin bayrağının mavi rengi partinin bayrak rengi olarak kabul edildi.¹⁷⁸ İlhanlı Devleti döneminde bütün bölgeye hâkim olan zamanları hatırlatan bayrağın rengi bağımsızlığın ve yükselmenin de simgesi idi.

TAMP ve Müsavat Partilerinin birleşmesi kararının alındığı bu Kurultay, Rusya Türklerinin ve bütün Rusya'nın idare şekli hakkında düşüncelerini belirttikleri parti programını şu şekilde düzenlediler;

- Rusya devletinin şekli idaresi, Milli-Mahalli Muhtariyetler esasına üzerine kurulu Federatif Halk Cumhuriyetinden ibaret olmalıdır.
- İfade özgürlüğü, matbuat, vicdan, toplantı, teşkilat ve tatil gibi siyasi hürriyetlerle beraber işçi kanunlarının bütün muhtariyetlerde tek tip uygulanması ve toprak meselesinin durumu ve düzeltilmesi gibi demokratik esasları, Rusya Federatif Halk Cumhuriyetinin kanun esasına dâhil olup devlet tarafından uygulanması temin edilmelidir.
- Belirli bir bölgeye sahip olan her bir millete Muhtariyet hakkı verilmelidir. Azerbaycan Türkistan, Kırgızistan, Başkurdistan gibi Türk ülkeleri Milli Muhtariyet almalıdır. İdil Boyu ile Kırım Tatarları ve Rusya'da yaşayan diğer Türk kavimlerine mahalli, mümkün olmadığı takdirde Milli Muhtariyet verilmelidir. Ayrıca Türk olmayan başka Müslümanlara da muhtariyet talep edip onlara her yönden yardım etmek zorundadır.
- Belirli bir bölgeye sahip olmayan milletlere Milli-Medeni Muhtariyet verilmelidir.
- Muhtariyetlerin hududunu ve içişlerindeki kanun esaslarını düzenlemek görevi Milli Muhtariyetlerin kendi Meclis-i Müessesanlarında halledilmelidir.
- Cumhuriyet heyetine dâhil olan muhtariyetler kendi aralarında müşterek gördükleri amaç ve istekler üzerine anlaşabilmelidir.
- Bütün muhtariyete sahip eyaletler, merkezi hükümete ancak vatan müdafaası, para, gümrük, dış siyaset, demir yolu, posta, telgraf gibi genel işlerde bağlı olmalıdır.
- Muhtariyete sahip eyaletler idari, mali, yasama, medeni ve adli gibi içişlerinde bağımsız olmalıdır.
- Rusya Cumhuriyetinin genel işlerini idare etmek için bütün muhtariyetlerin temsilcilerinden meydana gelen bir kongre oluşturulmalıdır.

¹⁷⁸ Mehmetzade, 1991, s.52

- Her bir muhtariyet merkezinin kanun koymak vazifesiyle yükümlü bir Temsilciler Meclisi ve kanunları uygulayabilmek için de görevli bir Bakanlar Kurulu oluşturulmalıdır.
- Her bir muhtariyete sahip eyaletler mahalli işlerinde geniş imtiyazlara sahip il, ilçe ve kasabalara bölünmelidir.¹⁷⁹

Kurultayda beş gün boyunca sadece idari meseleler görüşülmemiştir. Aynı zamanda söz, matbuat, miting hakkı, işçiler için günde 8 saatten fazla çalışmama, haftalık izin hakkı, kanun karşısında eşitlik, eğitim bağımsızlığı, toprak reformu ve din işleri konusunda kararlar alınmıştır.¹⁸⁰ Kongre boyunca Müsavat Partisi ve TAMP üyeleri arasında tek tartışma konusu toprak reformu oldu. Arazi mülklerinin sınırsız kamulaştırılmasını isteyen Bakülü temsilciler TAMP üyeleri ile uzlaşarak tarım reformunun yerel koşullara uygun düzenlenmesini kararlaştırdılar. Bu kararda partinin sağ kanadının durumu göz önünde bulunduruluyordu. Köylülere dağıtılacak toprakların para karşılığı büyük toprak sahiplerinden satın alınması kararlaştırıldı.¹⁸¹ Böylece milli birliğin sağlanması için Bakülü Müsavat Partililer, Genceli büyük toprak sahiplerine taviz vermiş oluyordu. Ardından Partinin Merkezi Komitesinin Bakü’de yerleşeceği kararı alındıktan sonra oluşan Komite üyeleri şu isimler olarak belirlendi: N. Yusufbeyli, Hasan Ağayev, M.E. Resulzade, Mehmed Hacınski, Şefi Rüstembeyov, Mirza Mehmed Ahundov ve Musa Refiyev. Ayrıca ek olarak diğer üyelerden iki kişinin çağırma yetkisi de verildi.¹⁸²

Müsavat Partisi yeni hazırladığı programını dönemin ihtiyaçlarına göre hazırlamıştır. Milli esaslara göre hazırlanan yeni program “Milli bağımsızlığa veya muhtariyete sahip olmayan bir millet, hürriyet ve medeniyetini koruyamaz” tezini ortaya koymuştur. Parti programı Rusya’da yaşayan milletlere Mahalli Muhtariyet hakkı verilmesini ve bir bölgeye sahip olmayanlara ise Kültürel Otonomi verilmesini savunmaktaydı. Ayrıca Rusya’nın genel işlerinin idare edilebilmesi için tüm yönetimleri eşit hakları sahip olduğu bir Kongre kurulmasının gerektiği vurgulanmıştır.

¹⁷⁹ Mehmetzade, 1991, s.53

¹⁸⁰ Yaqublu, 2012, s.59

¹⁸¹ Swietochowski, 1988, s.140

¹⁸² Oruclu, 2001, s.45

4.5. 1917 Ekim Devrimi ve Bakü

1917 Şubat İhtilali hareketiyle hürriyet havası Rusya'nın tamamına yayıldı ve Türkler de dâhil olmak üzere Çarlık hâkimiyeti altında yaşayan bütün halklar bu havadan azami ölçüde istifade etmek istediler. 1917 yılının Haziran ayından itibaren farklı gruplar Rusya'da şekillenmeye başladı. Sosyal Devrimcilerin Azerbaycan temsilcisi konumunda olan Himmet Partisinin Menşeviklerden oluşan kesimi pek çok bölgede teşkilatlanmasını tamamladı. Azerbaycan'da İslamcı kesim "İttihat Partisi" olarak Eylül ayı itibariyle teşkilatlanmasını tamamladı. İttihat Partisi, milli kimlikleri ayırt edilmeden tüm Müslümanların birleşmesini ana hedef edinmişti. Milliyetçi düşünceye karşı olan İttihat Partisi, siyasi düşünce yönden Müsavat Partisi'ne de karşıydı.¹⁸³

Azerbaycanlı Türklerin siyasi alanda teşkilatlandıkları Ağustos sonlarında General L.G. Kornilov isyanı ortaya çıktı. İttihat Partisinden bazı kişilerin de desteklediği Kornilov, başkent Petrograd'da bulunan Geçici Hükümeti devirmek amaçlı harekete geçti. Bakü'de bulunan Müslüman Toplumsal Örgütler Komitesi başkanı A.M. Topçubaşı bu isyan yürüyüşünü kınayan bir bildiri yayımladı.¹⁸⁴ Müslümanları sükûnete davet eden bildiri ayrıca Şubat Devriminin kazanımlarının korunması ve devrimci otoriteye destek verilmesi gerektiğini bildirmekteydi. Bakü'deki Bolşevikler tarafından organize edilen "Mücadele Bürosu" ise Kornilov isyanına karşı oluşturuldu. Diğer Müslümanlara göre Müsavat Partisinin bu isyana karşı tepkisi daha sert olmasına rağmen Mücadele Bürosu'na katılmamışlardır. Bakü'de miting tertip eden Müsavat Partisi üyelerine gerektiği takdirde silahlanmalarını bildirdi.¹⁸⁵ Müsavat Partisi, Bakü Sovyet'iyle birlikte hareket etmemiş olmasına rağmen olaylar karşısında aktif bir tutum sergilemekteydi. Çünkü isyanın milli özerklik hakları için tehlikeli olduğunu düşünmekteydiler. Rus sosyalist partilerin işçi haklarına dair programlarını onaylamış ve 1917 yılının Eylül ayında gerçekleşen Bakü'deki grevi daima desteklemişlerdi. Ayrıca işçilerin büyük bölümü olan Müslümanların Bakü Sovyet'i tarafından temsil edilmediğini belirterek yönetimde bulunan Menşevikleri eleştirmekteydiler. 13 Ekim'de yapılan Sovyet'in Yürütme Komitesi seçimlerinde Bolşevikler üstünlüğü ele geçirdi.¹⁸⁶ Ancak yine de Müslüman işçilere karşı olan tutum değişmemişti. Türklere uygulanan baskılar Bakü Sovyet'i ile halkın bağlarını

¹⁸³ Mehmetzade, 1991, s.62

¹⁸⁴ İmanov, 2003, s.76

¹⁸⁵ İmanov, 2003, s.77

¹⁸⁶ Swietochowski, 1985, s.134

kopardı. Bu durum 22 Ekim 1917’de Bakü Sovyet’inde yapılan seçimlerde daha belirgin şekilde ortaya çıktı ve Müsavat Partisi beklenmedik bir şekilde oyların %40’ını alarak birinci parti oldu. Partilere göre oy dağılımı: Müsavat Partisi 9.617, Bolşevikler 3823, Sosyal Devrimciler (Es-Er) 6.305, Menşevikler 687 ve Taşnaklar 5288 oy şeklinde oldu.¹⁸⁷

Bakü Sovyet’i Bolşeviklerin öncülüğünde düzenlenen toplantı ile seçim sonuçlarının geçersiz olduğunu duyurdu ve Müsavat Partisinin yasal olan zaferinin önünü kesti. Yolsuzluklar olduğu bahanesiyle iptal edilen seçimler yine de Müsavat Partisini Bolşeviklerden uzaklaştırmadı. Çünkü gündemde Sovyet seçiminden daha mühim konular bulunmaktaydı. 1917 Haziran ayında Rus ordularının Avusturya’daki yenilgisi Geçici Hükümete karşı güveni bitirme noktasına getirdi. Eylül ayı itibariyle Azerbaycan basını Rusya’nın savaşa daha fazla devam edemeyeceğini manşetlerine taşımaktaydı. Bolşevikler gibi Müsavat Partililer de harbi hedefleri için engel olarak görmekteydi. Görüş ayrılıklarının olduğu ana konu Bolşeviklerin sosyalist toplumu, Müsavatçıların ise ulusal özerkliği istemesi oldu.¹⁸⁸ Ancak Müsavatçıların Geçici Hükümet ile ayrıldıkları esas konu milliyetçi siyasetinden dolayı idi. Çarlık topraklarını korumayı hedefleyen Geçici Hükümet Rusya’nın gücünü zayıflatacak veya toprak bütünlüğünü bozacak hiçbir yasama faaliyetine izin vermemekteydi. Bu durum yaşanan tüm görüş ayrılıklarına rağmen Müsavat Partilileri Bolşeviklere yakınlığına rağmen Milliyetçi fikirlere ilkeleri açısından karşı olan Bolşevikler, milliyetçi hareketleri mevcut düzeni yıkabilmek adına faydalı görmekteydi. Böylece fikir olarak karşı çıksalar da iktidarı ele geçirmek için Azerbaycanlı milliyetçilere yakın durmuşlardır.

General L.G. Karnilov’un Kerenski başkanlığındaki Geçici Hükümeti devirme girişimi durumu daha da kötüleştirdi. Karnilov’un başarısız darbe girişimi Kerenski rejimini derinden sarstı ve bu tarihten itibaren Bolşevikler hızlı bir şekilde güç kazanmaya başladı. 25 Ekim 1917’de Petrograd’da güçlenen Bolşevikler Kerenski’nin Geçici Hükümetini devirip yönetimi ele geçirdiler. 26 Ekim’de Smolnı’da gerçekleştirilen İkinci Sovyetler Kurultayında “Barış” ve “Toprak” hakkındaki kararname kabul edildi ve böylelikle Lenin liderliğinde Sovyet hâkimiyetinin temelleri atılmış oldu.¹⁸⁹

¹⁸⁷ İmanov, 2003, s.77

¹⁸⁸ Swietochowski, 1985, s.135

¹⁸⁹ Qafarov, 2018, s.71

26 Ekim’de Geçici Hükümetin devrildiği haberi Bakü’ye geldiğinde şehir Sovyet’i acil toplantı düzenledi. Sosyal Devrimciler, Taşnaklar ve Menşevikler hep birlikte hareket ederek Bolşeviklerin şehri ele geçirmesine engel olmak için üst düzey yetkilere sahip Kamu Güvenlik Komitesini oluşturmaya ilişkin kararı kabul ettiler.¹⁹⁰ Bu kararı kabul etmeyen Bolşevikler, iktidar meselesini müzakereye çıkardılar ve 2 Kasım’da Bakü Sovyet’inin şehirdeki en yetkili otorite olarak ilan edilmesini sağladılar. M.V. Basin, N.P. Vatsek, Prokofi A. Caparidze, İ.T. Fioletov ve diğer temsilciler Stepan Şaumyan başkanlığında Bakü Sovyet İcra Komitesi’nin üyeliklerine seçildiler.¹⁹¹ Sovyet’te yer alan anlaşmazlıklardan yararlanan Bolşevik temsilciler, Bakü Sovyet’indeki ana görevleri kuvvetlerinde toplamış oldular.

Rusya’da Ekim Devrimini gerçekleştirmiş olan Bolşevik yöneticiler ilk andan itibaren milliyetçi cephede bulunanların, özellikle de Müslümanların sempatisini kazanmaya çalıştılar. Bolşevikler 2 Kasım 1917 tarihinde “Rusya Halklarının Beyanname” ile “*halkların eşitliğinden ve bağımsız devletler kurmak üzere ayrılma haklarından*” bahseden bir bildiri yayımlamasının hemen ardından “Rusya’nın ve Doğu’nun Bütün Müslüman İşçilerine” hitaben özel bir çağrıda bulundu.¹⁹² V. Lenin ve Y. Stalin imzası taşıyan bu belgede Müslümanların inançlarına ve kültürlerine saygı duyulacağı belirtilmekteydi. Hiçbir baskı altında kalmadan ayrılmak da dâhil olmak üzere kendi bağımsız milli devletlerini oluşturma hakkını beyan etmiş bulunmaktaydılar. Bolşevikler yayımladıkları bildirimlerle iktidarlarını kurmak için Müslümanlardan faydalanmak istemekteydi. Bu etkenlerin tesiri altında Bolşeviklere yakınlaşan Müsavat Partililer bu açıklamalardan sonra siyasi amaçlarını hayat geçirebilmek için Bolşeviklere daha çok yaklaştılar. Ekim Devrimini olumlu karşılayan Müsavat, devrimin ilk günlerinde Bolşeviklerle benzer noktada bulunmaktaydı.¹⁹³ Müsavat Partililer, Rusya Çarlığı’nın toprak bütünlüğünü benimseyen Sosyal Devrimciler veya Menşeviklerin iktidara gelmesi halinde milli azınlıkların durumunun değişmesinin mümkün olmadığını görmekteydiler. Bu yüzden Müsavat Partililer, Geçici Hükümetin devrilmesini olumlu karşıladılar. Çünkü Bolşevikler yayımladıkları beyanname ile milletlere kendi kaderini tayin ve ayrılma hakkını tanıyacağını belirten tek parti konumundaydı. Bolşevikleri desteklemek Müsavat

¹⁹⁰ Swietochowski, 1988, s.141

¹⁹¹ Qafarov, 2018, s.72

¹⁹² Sünbül, 1990, s.69

¹⁹³ Oruclu, 2001, s.51

liderleri açısından bağımsız Azerbaycan için atılacak bir adım demek oluyordu. Çünkü Bolşevikler gün geçtikçe Bakü Sovyet'inde üstünlük elde etmeye başlamıştı ve burada kendi faaliyetlerini arttırabilmek için Müsavat Partililer Bolşeviklere yaklaştılar.

Müsavat Partisi, Kamu Güvenlik Komitesine katılmayı reddederek üstü kapalı bir şekilde Bolşevikleri desteklemiş oldu. 7 Kasım'da partinin Bakü Konseyi, Geçici Hükümeti savaşın uzaması ve Rusya'da milli azınlıkların beklentilerini cevaplamaması dolayısıyla suçladı. Müsavat Partililer Bakü'nün durumuna ilişkin belirledikleri önerileri sundular:

- Hükümet tamamen demokratik olmalı ve her partinin gerçek genişliğine göre, milliyet ve parti bağlarını dikkate almaksızın devrimci demokrasinin temsilcilerini kapsamalıdır.
- Bakü demokrasisi içinde yükselen çatışmanın Bolşevizmi ezme aracı olarak tasfiyesi, tüm demokrasinin hedefleri ve görevleri açısından en zararlı adımdır.
- Demokrasinin Bolşevikleri yalnız bırakmaya başlayan taktikleri uygun bulunamaz ve bu yönü İşçi Sovyetleri ve Asker Temsilcileri tarafından terk edilmelidir.
- Yeni bir Sovyet için genel eşit doğrudan ve oransal seçme hakkına dayalı seçimlerin vakit kaybetmeden düzenlenmesi gerekir.
- Müsavat partisi, çatışmalara barışçı çözüm bulunmasını esas olarak kabul etmektedir. Bu yönde demokrasi tüm uzlaştırıcı yöntemlerini kullanmalıdır. Kamu Güvenliği Komitesi hareketi uzlaşma siyaseti açısından zararlıdır.¹⁹⁴

Müsavat Partisi yöneticileri milliyetçi bir tavır ile mümkün olduğu sürece Azerbaycan'ın istiklali ve muhtariyeti için gerektiğinde Bolşeviklere destek vererek çalıştı. Ancak Bolşeviklerin gerçek niyetlerinin çok kısa sürede ortaya çıkması üzerine Bolşevikler ile yol ayrımına girdi. Belirli bir vakit “bekle ve gör” siyaseti izleyen Müsavat liderleri, kendileri açısından Bakü'nün riskli siyasi zemininden ayrılarak hareket merkezlerini Gence şehrine taşıdılar. Bakü Sovyet'i demokratik olmayan yöntemlerle Bolşeviklerin

¹⁹⁴ Swietochowski, 1985, s.142

hâkimiyetine tamamen geçmişti ve bu şartlar altında Müsavat Partisi onun yürütme komitesinde bulunmama kararı aldı.¹⁹⁵

Parti yetkilileri Bakü'de çoğunluğu oluşturan güce sahip olmadığı için Gence gibi Türk nüfusun fazla olduğu güvenli bir bölgeye geçmek istedi. Ekim İhtilalinin hemen ardından Bakü'de Bolşevikler yönetimi kontrol altına almalarına rağmen Güney Kafkasya'da bulunan diğer şehirlerde Müsavatçılar, Menşevikler ve Taşnaklar daha güçlü konumdaydı. Faaliyetlerine son verilen OZAKOM'un dağılmasıyla bölgenin Rusya ile ilişkileri tamamen kesildi. Bölge giderek Rusya'dan ayrılma eğilimi göstermekteydi. Oluşan yönetim boşluğu nedeniyle Gürcü Menşevikler, Türk Müsavatçılar ve Ermeni Taşnakçılar hep birlikte Kurucular Meclisi iş başı yapıncaya kadar bölgenin idaresinin oluşturacakları Maveray-ı Kafkas Seym'inde olacağını açıkladılar.¹⁹⁶

Güney Kafkasya'da yönetim boşluğunu gidermek isteyen üç milletin temsilcisi olan vekiller böylelikle Rusya'dan ayrıldıklarını bildirmiş oluyordular. Bağımsızlığını kazanan bölge temsilcileri Rusya gibi bir gücü karşı birlikte hareket edebilmek adına Seym'i oluşturdu. Savaş ortamında bölge güvenliği sağlayabilmek adına oluşturulan Seym'in durumu çok güçlü değildi. Ancak yine de bölgede hiçbir etkinliği bulunmayan Bolşevikleri yerine yönetimi elinde tutmak adına birlikte yönetimi oluşturdular.

4.6. Maveray-ı Kafkasya Seymi

Seym kelimesi Aristokrat meclisini ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. İlk defa Rusya Çarlığına tabi olan 1809-1917 yılları arası özerk bir yapıya sahip olan Finlandiya Knezliği Meclisi için kullanılmıştır.¹⁹⁷ 1917 Ekim'inde Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesiyle Güney Kafkasya'da yeni gelişmeler oldu. Tiflis'te Bakü'nün tam aksine hareket eden yeni bir güç oluştu. Geçici Hükümetin Bolşevikler tarafından devrilmesi neticesinde OZAKOM meşruluğunu yitirdi ve yeni gelen yönetimi tanımaktan kaçınan Gürcü Menşevikler, Müsavat Partililer, Taşnaksütyun Partilileri ve sağ kanadı oluşturan Eserler 11 Kasım 1917 tarihinde Tiflis'te bir toplantı düzenlediler. Türk, Gürcü ve Ermeni parti temsilcilerinin oluşturduğu toplantıda Petrograd'daki yeni yönetimi Güney

¹⁹⁵ Sünbül, 1990, s.86

¹⁹⁶ Sünbül, 1990, s.86

¹⁹⁷ Alp, 2004, s.32

Kafkasya'nın tanımadığı belirttiler.¹⁹⁸ Rusya Kurucu Meclisi çalışmalarına başlayana kadar yönetim görevinin kendilerinde olduğunu belirten Kafkasya temsilcileri “Zakavkom” yani “Kafkasardı Komiserliği” olarak çalışmalarına başladılar.¹⁹⁹

15 Kasım'da kurulan Komiserlik, Gürcü Menşevik'i Yevgeni Petroviç Gegeçkori'nin başkanlığında toplandı. İçişleri Komiseri Akaki İvanoviç Çenkeli, Askeri Komiser Dmitri Donskoy, Mali Komiser H. Karçikyan, Eğitim ve Adliye Komiseri Alekseyev Meshiyev, Ticaret ve Sanayi Komiseri Mehmet Yusuf Caferov, Yollar Komiseri Hudadat Bey Melikaslanov, Devlet Emlakı Komiseri A. Neruçev, Gıda Komiseri G. Ter-Gazaryan, Toplumsal Hamilik Komiseri A. Ohancanyan, Devlet Komiseri Halil Bey Hasmemmedov oldu.²⁰⁰ Zakavkom'daki üç Türk olan Hasmemmedov, Caferov ve Melikaslanov Müsavat Partisinin Bolşeviklere yakın olan Bakü kanadından gelmemekteydi. Hasmemmedov Gence teşkilatına bağlıydı ve Melikaslanov-Caferov ikilisi ise Müsavat Partisi ile sıkı ilişkileri olan bağımsızlardı.²⁰¹ Siyasal deneyim açısından en güçlü halde bulunan Gürcüler stratejik Komiserliklere getirilmişti. Zakavkom, Petrograd'daki Bolşevik yönetimi tanımadığını açıklasa da Rusya ile ilişkilerini tamamen kesmemişti.

Zakavkom, Geçici Hükümetin temsilcisi OZAKOM yerine bölgede yeni bir yerli hükümetin kurulması kararı 18 Kasım açılış bildirisinde durumu şöyle açıkladı:

... Bütün sosyalistler demokratik Parti ve teşekküllerin kendi aralarında anlaşmaları neticesinde bir hükümet kurulmuştur. Bu hükümet Umumi Rusya Kurucular Meclisi toplanıncaya kadar iktidarda kalacaktır. Şayet, Rusya hakayikinin cereyanı neticesinde bunun toplanması mümkün olmazsa, bu hükümet Maveraya-yı Kafkasya'dan ve Kafkasya cephesinden seçilen Kurucular Meclisi azalarının içtimaina kadar iş başında kalabilecektir. Rusya ihtilalince ilan edilmiş bulunan ve milletlerin kendi mukadderatlarını bizzat kendilerinin tayin etmek selahiyetine malik bulduklarını ihtiva eden prensibe sadık kalan Maveraya-yı Kafkas Komiseratı (Zakavkom), Maveraya-yı Kafkasya'da milliyet meselesinin çabuk ve adilane bir surette halledilmesi yolunda çalışacaktır... Maveraya-yı Kafkas Komiseratı beklemeden sulh akdedilmesi yolunda en enerjik tedbirleri alacaktır.²⁰²

Gegeçkori Hükümeti, Birinci Dünya Savaşı ve iç anlaşmazlıklardan dolayı temel hedef olarak Güney Kafkasya'nın toprak bütünlüğünü korumak olarak belirledi. Milli fraksiyonların oluşturduğu Komiserliklerde fikir birliğine varılmasa da Sovyet

¹⁹⁸ İsgenderli, 2012, s.45

¹⁹⁹ Sünbül, 1990, s.71

²⁰⁰ Qafarov, 2018, s.74

²⁰¹ Swietochowki, 1988, s.148

²⁰² Sünbül, 1990, s.71

hâkimiyetini reddetmek konusunda fikir birliğine vardı. Ayrıca geçici olarak göreve geldiğini belirtmesine rağmen sadece açlık tehlikesi, mali yapının düzeltilmesi ve ulaşım gibi sorunlarla ilgilenmeyeceğini, toprak mülklerinin kamulaştırılması ve vatandaşlar arasında eşitlik sağlanması açısından temel reformlar yapacağını da vaat etmişti.²⁰³ Meselelerin halledilmesi için bölgenin yönetimini ele alan Komiserlik Kurucu Meclis seçilene kadar faaliyet göstereceğini belirtiyordu.

Zakavkom'un oluşturulmasından yaklaşık iki hafta sonra 26 Kasım 1917 tarihinde Kurucular Meclisi için seçimler düzenlendi. Her 60.000 oy için bir temsilci seçilmesi usulüne göre yapılan seçimlerde 2.455.274 oyun dağılımı partilere göre şu şekilde oldu: Menşevikler 661.934 oy ile 11, Müsavat 615.816 oy ile 10, Taşnaksütyun 558.400 oy ile 9, Müslüman Sosyalist Blok 159.770 oy ile 2, Sosyal Demokratlar 117.522 oy ile 1, Bolşevikler 95.581 oy ile 1, Himmet 84.748 oy ile 1, İttihad 66.504 oy ile 1 Milletvekili kazanmış oldu.²⁰⁴

Seçim sonuçları Kafkasya'da Müsavatçıların ve Menşeviklerin güçlerini net bir şekilde ortaya koymuş oldu. Müsavat Partisinin seçimlerde daha fazla delege kazanmasının sebebi diğer partilere göre daha demokratik bir noktada bulunması ve kadın hakları konusuna daha olumlu yaklaşması olmuştur. Aynı zamanda seçim sonuçları Müsavat'ın Milli Muhtariyet fikrine Azerbaycan Türklerinin çoğunluğunun destek verdiğini göstermiş oldu. Ancak Rusya Kurucu Meclisi seçimlere rağmen çalışmalarına başlayamadı. Bolşeviklerin azınlıkta olduğu Kurucu Meclis ilk oturumunda Sovyet yönetimlerine bağlılığı reddetti. Menşeviklerin ve Eserlerin çoğunlukta olduğu grup Sovyetlere bağlı çalışmayı reddetmesi üzerine Bolşevikler, V. Lenin emriyle Kurucu Meclis'ten çekildi. Böylelikle 6 Ocak 1918 tarihinden itibaren Rusya Kurucu Meclisi dağıtıldı. Böylece Bolşevikler ile Kafkas Milletleri arasındaki ilişkiler tamamen koptu.²⁰⁵

Bolşevik yönetiminin baskısı altında kalan Güney Kafkasyalı milletler, bir birlik kurmaktan başka yollarının kalmadığını anlamış oldu. Rusya'nın bir bölümü olarak yaşamaya devam etmek isteyen Gürcüler ve Ermeniler, Osmanlı himayesine girmekten çekiniyorlardı. Azerbaycan Türkleri ise Rusya'dan ayrılmanın uygun zamanını beklemekteydi. Farklı amaçların birleştirdiği Türkler, Ermeniler ve Gürcüler hâkimiyetin

²⁰³ Swietochowski, 1985, s.149

²⁰⁴ Qafarov, 2018, s.75

²⁰⁵ Oruclu, 2001, s.51

kimde olacağını belirlemek amacıyla toplandılar. Gürcülerin Seym kurulması teklifi Eserlerin ve Taşnakların itirazına rağmen Müsavat Partililerin verdiği destekle kabul edildi.²⁰⁶ Seymin kurulması için ilk toplantı 10 Şubat 1918 tarihinde Tiflis'te yapıldı. Bolşevikler ise bu oluşumu Güney Kafkasya'yı, Sovyet Rusya'dan ayırma yolunda bir araç olarak görüyordu ve kesin bir kararla karşı çıkmaktaydı.

Güney Kafkasya'dan Rusya Kurucu Meclisine toplamda 34 delege seçilmişti ve bunların 12 tanesi Müslüman idi. Bu delegeler Rusya Kurucu Meclisinin işlevselliğini yitirmesi üzerine oybirliğiyle 14 Şubat 1918 tarihinde Tiflis'te yaptıkları toplantıda Maveray-yı Kafkasya Seyminin oluşturulması ve hâkimiyetin bu organa verilmesi hakkındaki kararı kabul etti.²⁰⁷ Seymin teşkili Kasım seçimleri esas alınarak yapıldı ve Kurucu Meclis üyeliği için gerekli olan oyların 1/3 oranına indirilmesi şartına bağlandı. Bu sistemle büyük partilerin sandalye sayısının 3 katına çıkmasının yanı sıra küçük partiler de aynı zamanda meclise girme hakkına sahip oldu. Böylelikle Gürcü Menşevikler 33, birkaç Müslüman Bağımsız Grubun üyesinin de bulunduğu Müsavat 31, Taşnaklar 27, Müslüman Sosyalist Blok 7, Sosyal Demokratlar 5, Himmet (Menşevik Kanadı) 4 ve İttihatçılar da 3 delege ile meclis çalışmalarına katıldılar.²⁰⁸

Azerbaycanlı siyasi partilerin çoğunluğu birlikte hareket edilmesi için ortak bir fraksiyon teşkil ettiler. Bu fraksiyonun başkanlığına Müsavat Partisinin başkanlık heyetini getirdi ve Menşevik gruba yakın olan Himmet mensupları bu fraksiyona katılmayarak Gürcü Menşeviklerin yanında yer aldılar. Başkanlığa M.E. Resulzade, yardımcılığına N. Yusufbeyli ve Caferzade Mehmed Yusuf, kâtipliğe ise Mahmudzade Mustafa ve Velkilli İbrahim beyler getirildi.²⁰⁹ Oluşturulduktan 3-4 ay gibi kısa sürede Azerbaycan Milli Şurası haline gelen Seymdeki fraksiyon, 28 Mayıs tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak 28 Mayıs'a kadar birçok konuda Güney Kafkasya'nın geleceği hakkında önemli rol oynayacaktı.

Seymdeki Müslüman delegeler Milli meseleler konusunda birlikte hareket etseler de Milli Azerbaycan'ın tesis edilmesi konusunda Müsavat Partisi tek başınaydı. Seym, Müsavat Partililer için Kurucu Meclisin yerine kurulmuş ve hukuken onunla eşit haklara

²⁰⁶ Alp, 2004, s.32

²⁰⁷ Resulzade, M.E. (1919). **Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat Partisi**, Bakü.

²⁰⁸ Sünbül, 1990, s.74

²⁰⁹ Mehmetzade, 1991, s.68

sahip bir teşkilattı. Diğer yandan savaş cephelerinde bulunan Rus askerleri Kafkasya sınırını boşaltıp evlerine dönüyordu. Dağılan ordunun yerine güvenliğin sağlanabilmesi için Seym tarafından milli alaylar teşekkülü için emir verildi. Gürcü ve Ermeni alayları ile birlikte Türk alayları da oluşturulacaktı. Ancak Güney Kafkasya’da bulunan Müslümanlar askerlik hizmetinden muaf tutulduğu için bu durumun gerçekleşmesi pek mümkün değildi.²¹⁰ Mesele daha tartışma halindeyken Gürcü ve Ermeni alayları oluşturulmuştu.

Müsavat Partisi, beyannamesinde Azerbaycan’ın muhtariyetini net bir şekilde belirleyerek Maveraya-yı Kafkasya Konfederasyonu’nda da savunmaktaydı. Maveraya-yı Kafkasya Seyminin gün geçtikçe Rusya’dan ayrılma fikri Bolşevikleri telaşlandırmaktaydı. Bu Rusya’dan ayrılma fikri, Rusların müttefiki ve Osmanlı ile savaşmış olan Ermenileri telaşa düşürmekteydi. Bolşeviklerle anlaşma yoluna giden Taşnaklar, Bakü’de Bolşevikler ile anlaşarak buradaki hâkimiyeti ele geçirmek istiyorlardı. Çünkü Bakü, Azerbaycan Türklerinin muhtariyet fikrinin merkezi durumundaydı. Seymde bulunan Bolşevik temsilciler ise Müsavat Partisini burjuva partisi olarak göstermekteydi ve Azerbaycan’da oluşturulmak istenen muhtariyeti “Türk Burjuvazisinin Muhtariyeti” olarak nitelendirerek muhalefet ediyorlardı.²¹¹

5 Aralık tarihinde Osmanlı orduları ile Rusya orduları arasında mütareke imzalanması için barış görüşmelerini başlatılmıştı. Yapılan görüşmelerde General Vişinski, Osmanlı Devleti adına görüşmeye katılan 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa ile görüştü. Vişinski’nin Kafkasya Hükümetini temsilen katıldığını söylemesi üzerine Vehip Paşa, Enver Paşa’nın emriyle Brest Litovsk ile başlamış olan görüşmeler neticesinde barış için ilk adımları attı. Barış adımlarına rağmen Gürcü ve Ermeni temsilcilerin oyları nedeniyle bu teklif kabul edilmedi. Çünkü Osmanlı Devleti Kars, Ardahan ve Batum’u Brest Litovsk’a aykırı olmasına rağmen teslim edilmesini istiyordu.²¹² Bu hadise genel olarak Maveraya-yı Kafkasya Seyminin bağımsızlık amacını güçlendirmiş oldu. Seymin 25 Mart tarihli oturumunda Müsavat Partisinin rehberliğinde oluşturulan Müslüman Fraksiyonu beyanat vererek; Maveraya-yı Kafkasya’nın bağımsızlığı sağlanmazsa fraksiyon barış görüşmelerini müdafaa etmeyeceğini ve barış görüşmelerini ise Seym yerine bağımsız bir

²¹⁰ Resulzade, 1990, s.46

²¹¹ Resulzade, 1990, s.48

²¹² Sünbül, 1990, s.78

hükümetin yapması gerektiğini belirtti.²¹³ Ayrıca Müslüman Sosyalist Blok, Tarafsız Demokrat Grubu, İttihad ve Müsavat partileri tarafından alınan ortak karar, kısa zaman içerisinde tüm partilerin Müsavat'ın çizgisine geldiğini göstermekteydi.

Yapılan barış görüşmeleri sonuca varmadı ve 31 Mart 1918 tarihinde Seym, Osmanlı Kuvvetlerine savaş ilan etti ve 8 gün süren savaşta Seym yenilgiye uğradı. Gürcü ve Ermenilerin, Batum ile Kars için direnmeleri üzerine Miralay Hüseyin Rauf Bey ultimatoma niteliğinde bir yazı göndererek; Seymin Brest-Litovsk antlaşmasını tanımasını, Osmanlı Devleti ile müzakerelere başlamasını istedi.²¹⁴ Seymde Türk delegeler ile Gürcü ve Ermeniler arasında şiddetli münakaşalar cereyan etti. 22 Nisan'da yapılan oturumda Müsavat Partisinin ve Türk askerî harekâtının baskısıyla "Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti" bağımsızlığını ilan etti.²¹⁵ Seym tarafından oluşturulan Mavera-yı Kafkas Hükümetinin bakanlıkları şu şekildeydi;²¹⁶

- Başbakan ve Dışişleri Bakanı : Akaki Çenkeli (Gürcü)
- İçişleri Bakanı : N.V. Ramişvili (Gürcü)
- Maliye Bakanı : A. I. Khatisyan (Ermeni)
- Ulaştırma Bakanı : Malik Aslanov (Türk)
- Adalet Bakanı : Fethali Hoyski (Türk)
- Savaş Bakanı : G.T. Georgadze (Gürcü)
- Tarım Bakanı : N.G. Homeroki (Gürcü)
- Eğitim Bakanı : N. Yusufbeyli (Türk)
- Ticaret Bakanı : M. H. Hacınski (Türk)
- İaşe Bakanı : A.I. Sakiyan (Ermeni)
- Kamu Hizmet Bakanı : R.I. Kaçaznuni (Ermeni)
- Çalışma Bakanı : A. A. Erzikyan (Ermeni)
- Devlet Denetleme Bakanı : I. Haydarov (Türk)

Bakü'de Taşnaklar ve Bolşeviklerin işbirliği sonucu Müslüman ahaliye karşı saldırıya geçilmesine üzerine Müsavat Partisi yayın organı olan "Açık Söz" gazetesinde

²¹³ Mehmetzade, 1991, s.77

²¹⁴ Oruclu, 2001, s.53

²¹⁵ İmanov, V. (2006). **Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)**. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, s.31

²¹⁶ Sünbül, 1990, s.82

yayımlanan bildiride halk sükûnete davet edildi.²¹⁷ Müsavat Partisini düşman ilan eden Bolşevikler ve Taşnaklar tüm gücüyle saldırarak Azerbaycan Türklerinin muhtariyet fikrini yıkmak istediler. Tüm imkânlarıyla olayların önüne geçmek isteyen Müsavat Partisi çıkabilecek savaşın önüne geçmek istedi. Taşnakların ile Bolşeviklerin saldırıları üç gün boyunca sürdü. Bakü’de yaşanan olaylar kısa süre içerisinde Kafkasya’nın çeşitli bölgelerine yayıldı. 1917 İhtilallerinden istifade eden Ermeniler Bolşevik bayrağı altında amaçlarını gerçekleştirmeye çalıştı.

V. Lenin, Sovyet ekonomisinin Bakü petroleri olmadan yaşayamayacağını anlamış ve bu nedenle Komünist ileri gelenlerinden Ermeni Stephan Şaumyan’ı Kafkasya Fevkalade Komiserliğine artmıştır Tiflis’e gelen Şaumyan, buradaki koşulların kendisi için uygun olmamasından dolayı Bakü’ye geçti. Şaumyan’ın teşvik ve rehberliğinde Taşnaklarla birleşen Ermenilerin saldırısı Türkler üzerine ciddi oranda artmıştır.²¹⁸ Bakü’de petrol kuyularında çalışan işçiler, Rus askerleri ve Taşnakçı Ermeniler üzerinde sıkı bir propagandaya başladı. Burada maksat Müsavat Partisinin Bakü’deki gücünü kırmak, bölgelerde bütün Türkleri sindirmek ve Bakü petrolerini ele geçirmek oldu. Azerbaycan tarihinde “Mart Olayları” olarak tarihe geçen olaylarda Ermenilerin şartlardan istifade ederek Türklere saldırmış olması sonucu 10 bine yakın Türk hayatını kaybetti. Taşnak-Bolşevik işbirliği ile 1918-1920 yılları arasında Ermenilerin saldırıları sonucu Bakü’de 15 bin, Şamahı’da 50 bin Kuba’da 2 bin kadar Türk sadece milli kimliklerinden dolayı öldürüldü.²¹⁹ Olayların müsebbibi olan Şaumyan tarafından çekilen 11 Nisan 1918 tarihli telgrafta “Bizim için bu kavganın sonuçları fevkalade oldu; Bakü’de Bolşevik nüfuzumuz zaten mevcuttu, şimdi ise kelimenin tam anlamıyla duruma hâkimiz” diyerek hedeflerini gerçekleştirdiğini başkente bildirmiştir.²²⁰

Güney Kafkasya’da yönetimin kendine ait olduğunu bildiren Maveray-yı Kafkasya yönetimi olaylara karşı tepki gösteremedi. Müslüman delegelerin itirazlarına rağmen Gürcü ve Ermeni delegeler tepkisiz kaldı. Bu tutumu nedeniyle Güneydoğu Kafkasya

²¹⁷ Resulzade, 1919

²¹⁸ Bal, Halil (2014). **Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**. İstanbul: İdil Yayıncılık, s.115

²¹⁹ Yeşilot, 2016 (2016). **Revan Türkleri**. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, s.204

²²⁰ Sünbül, 1990, s.83

bölgesinde anarşi hâkim oldu. Saldırlara maruz kalan Azerbaycan Türkleri Seym'de bulunan delegelerini olaylardan dolayı suçluyorlardı.²²¹

31 Mart 1918 tarihinde yaşanan olaylar özellikle Bakü Türklerini Sovyet yönetiminden uzaklaştırmış ve yönetime olan inançlarını tamamen yok etmiştir. Bu olaylardan sonra başta M. Emin Resulzade olmak üzere Türk liderler artık muhtariyet fikrini değil bağımsızlık konusunu ele almışlardır. Kanlı olaylar Rus İnkılabına olan tüm ümitleri boşa çıkarmıştır. Bundan sonra Azerbaycan'ın milli partisi olan Müsavat Partisi artık Azerbaycan'ın Rusya'dan ayrılması amacıyla çalışmış ve geleceğini yalnızca bağımsızlığın sağlanmasında görmüştür.

Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti olayları çözüme kavuşturabilmek için 11 Mayıs'ta Osmanlı Devleti ile Batum'da barış müzakerelerine başlandı. Bu müzakerelerde 45 kişiden sadece 6 kişinin oy hakkı bulunmaktaydı ve Müsavat Partisinde oy hakkı M. Emin Resulzade ve M.H. Hacinski'ye aitti.²²² Ancak Batum müzakerelerinin perde arkasında yaşanan olaylar toplantının önüne geçti. Özellikle Batum şehrini kaybeden Gürcüler, Osmanlı Devleti'nin altında kalmamak için Almanya'nın himayesini kabul etti. 26 Mayıs'ta Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti'nden ayrıldığını ilan eden Gürcüler bağımsızlığını ilan etti.²²³ Aynı gün Ermeniler de kendi bağımsız devletlerini kuracaklarını açıkladılar. Görüşmelerin devam ettiği sırada 25 Mayıs'ta Nuri Paşa emrinde bulunan birkaç subay ile birlikte Gence'ye vardı ve Bolşevik tehdidi altındaki halk tarafından Gence'de kurtarıcı olarak karşılandı.²²⁴

Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin feshedilmesinin üzerine Seymde oluşturulan Müsavat Partisi liderliğinde toplanan Müslüman Fraksiyonu, 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir.²²⁵ Müslüman Fraksiyonunun liderliğini üstlenen ve genellikle Güney Kafkasya'nın siyasi hayatında önemli rol oynayan Müsavat Partisi, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesinde başrolü üstlenmiştir. Ancak Bakü şehri Şaumyan'ın kontrolü altında olduğu için bağımsız Azerbaycan'ın başkenti geçici olarak Gence şehri olmuştur.²²⁶

²²¹ Resulzade, 1919

²²² Oruclu, 2001, s.56

²²³ Bal, 2014, s.163

²²⁴ Resulzade, 1990, s.60

²²⁵ Yaqublu, 2012, .65

²²⁶ Sünbül, 1990, s.86

Sonuç olarak 1917 Şubat İhtilali, 1905 Devrimine göre daha temel haklar getirmiş oldu. Romanov Hanedanının tamamen çekilmesiyle yönetim hakkı geçici Hükümete geçmiş oldu. Hürriyet hakkı elde eden tüm milletler ve sınıflar çeşitli toplantılar yaptılar. 1917 Şubat İhtilalinin ardından Müsavat Partisi faaliyetlerini artık gizli değil açıktan yürütmeye başladı. Müslümanlar arasında yapılan toplantılara katılan Müsavat Partisi burada Muhtariyet fikrini savunarak Müslümanların çoğunluğunun desteğini aldılar. Böylelikle Müsavat Partisi sadece Azerbaycan'ın değil tüm Rusya Müslümanlarını haklarını savunan noktaya geldi. Geçici Hükümetin tavrından dolayı Müsavatçılar, Bolşeviklere yakınlaştı.

Gence'de kurulmuş olan Türk Adem-i Merkeziyet Partisi ile birleşen Müsavat Partisi etkinlik sahasını Bakü gibi Gence'ye de taşıyarak tüm Azerbaycan'ın en etkili siyasi teşkilatı oldu. Bunun en önemli kanıtı da Azerbaycan'da tüm bölgelerde yapılan seçimlerde parlamentoda temsil hakkını en fazla Müsavat Partisi elde etmiş oldu. Bolşeviklerin güven vermeyen siyaseti nedeniyle Kurucular Meclisinin toplanamadı. Gerçekleşen Ekim İhtilali ile Rusya'dan uzaklaşan Güney Kafkasya temsilcilerinin kurduğu mecliste Müslüman fraksiyonunu Müsavat Partisi temsil etmiş oldu. Azerbaycan adına yapılan tüm görüşmelere Müsavat Partililerin katılması partinin bölgedeki gücünü açık bir şekilde gösterdi. Ekim ve Şubat İhtilalleri neticesinde Azerbaycan'ın seçimlerinden birinci parti olarak çıkan Müsavat Partisi, Mavera-yı Kafkasya Seym'inin oluşmasında ve bağımsızlığını ilan etmesinde en etkili rolleri üstlendi. Ermenilerin, Bolşeviklerle beraber Müslümanlara karşı saldırıları sonucunda Müsavat Partisi, Muhtariyet fikrinden vazgeçip bağımsızlık mücadelesine girişmiş oldu.

5. AZERBAJCAN HALK CUMHURİYETİ VE SOVYET İŞGAL DÖNEMLERİ

Mavera-yı Kafkasya Seym'inin kendisini feshetmesinin ardından Ermeni, Gürcü ve Türk temsilciler kendi devletlerini oluşturmaya başladı. Türk temsilciler çalışmalarını Gence'ye taşıyıp meclislerini ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurmuş olduklarını ilan ettiler. Bu sırada Bolşevik yönetimi altında olan Bakü ve diğer Azerbaycan bölgelerinin kurtarılması için Müsavat Partililer Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sonunda bölgeden çekilmesiyle askeri açıdan zayıflayan AHC devlet teşkilatlanmasını sürdürmüş oldu. Rusya'daki İç savaşı kazanan Bolşevikler, Azerbaycan üzerinde harekete geçmiş ve bölgeyi işgal ederek yönetimini burada kurmuş oldu.

Çalışmamızın bu bölümünde AHC'nin kuruluşunda, Kafkas İslam Ordusunun yardımı konusunda, devlet oluşumunda ve Sovyet işgaline karşı Müsavat Partisi'nin rolü incelenecektir. İşgal sonrasında da Müsavat Partisi'nin çalışmaları ele alınacaktır.

5.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kurulması ve Kafkas İslam Ordusu

Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin Gürcü delegeler tarafından feshedilmesiyle yönetim dağılmıştır. Seym'de oluşturulan ve dağılmayan Müslüman Fraksiyonu bu şartlar altında Müsavat Partisi liderliğinde bir Milli Şura oluşturmuştur. Şura 27 Mayıs'ta Seymin feshedilmesi üzerine düzenlenen oturumda Azerbaycan'ın idaresini kendi üzerine alıp ve Azerbaycan Geçici Milli Şura'sını kurmuştur. İttihad Partisi temsilcilerinin haricinde tüm delegelerin oylarını alan M. Emin Resulzade Şura'nın başına getirilmiştir.²²⁷ Hüseyin Ağayev ve M. Seyidov Milli Şura'nın başkan yardımcılığına seçilmiş ve böylece 9 kişiden oluşan İcra Organı oluşturulmuştur. Şura'nın 28 Mayıs 1918 tarihinde yapılan oturumunda Müsavat Partili Halil Hasmemmedov, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilan edilmesi yönünde teklifini sunmuştur. Fethali Hoyski ise, barış görüşmelerine başlanması için öncelikle bütün yetkileri toplamış olan bir hükümetin kurulmasının gerektiğini belirtmiştir. Tartışmaların sonucunda Milli Şura, 28 Mayıs 1918 tarihinde 24 delegenin 22'sinin kabul oyuyla yönetim şekli Cumhuriyet olan Azerbaycan Halk Cumhuriyetini ilan etmiştir.²²⁸

²²⁷ Hesenov, C. (1993). *Azerbaycan Cümhuriyeti*. Bakü, s.85

²²⁸ Yaqublu, 2012, s.66

Türk ve İslam siyasi tarihinde yönetim şekli Cumhuriyet olan ilk devletin İstiklal Beyannamesi şu maddelerden oluşmaktadır:

- Bugünden itibaren Azerbaycan halkı hâkimiyet hakkına malik olduğu gibi, Kafkas ötesinin güney ve doğusundan ibaret tüm haklara sahip bağımsız bir devlettir.
- Müstakil Azerbaycan Devleti'nin idare tarzı, demokratik cumhuriyettir.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletlerle, bilhassa komşu olduğu millet ve devletlerle dostluk ilişkileri kurma azmindedir.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf, meslek ve cins farkı gözetmeden sınırları içerisinde yaşayan bütün vatandaşların tüm haklarını korumayı temin eder.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaşayan tüm milletlerin serbest gelişimleri için geniş imkânlar tanıyacaktır.
- Kurucu Meclis toplanıncaya kadar, Azerbaycan idaresinin başında halkoyu ile kurulmuş Milli Şura ve Milli Şura'ya karşı sorumluluğu olan Hükümet bulunur.²²⁹

28 Mayıs bildirisi ile Azerbaycan'da demokratik esaslara dayanan bir yönetimin kurulduğunu tüm dünyaya bildirmiştir. Rus hâkimiyeti altındaki Türk toprakları üzerinde bağımsızlığını ilk olarak ilan eden Müsavat Partisi'nin rehberliğindeki Azerbaycan Cumhuriyeti olmuştur. Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan eden Milli Şura, ilk iş olarak Hükümetin oluşturulması için çalışmalara başlamıştır. Bakü işgal altında olduğu için başkent geçici olarak Gence şehrine taşınmış ve ilk kabine burada şekillenmiştir.²³⁰ Çünkü Bakü'de Türk ve Rus nüfusu neredeyse eşitken, toplam 1.387.501 Gence nüfusunun 1.117.400'ü Türk'tü.²³¹ Türk ve Müslüman nüfusun yoğun olduğu Gence'de Milli Şura, Bağımsız Demokrat Grubundan Fetali Han Hosityki'yi geçici hükümeti kurmak için görevlendirdi ve hükümet şu şekilde teşkil oldu:²³²

²²⁹ Mehmetzade, M.B. (2002). Azerbaycan Misak-ı Millisi 28 Mayıs Beyannamesinin Tahlili. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları

²³⁰ Hesenov, 1993, s.95

²³¹ **Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı Arşiv Belgeleri (2018)**. (Haz.: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov). İstanbul:TEASS Press, s.1

²³² Nesibli, L. Nesib (2018). **Kuzey Azerbaycan İstiklalden İkinci İşgale 1918-1920**. Ankara: Altınorda Yayınları, s.49

● Başbakan ve İçişleri Bakanı	: Fetali Han Hoyski	(Bağımsız Demokrat Grup)
● Savunma Bakanı	: Hüsrev Bey Sultanov	(Müsavat Partisi)
● Dışişleri Bakanı	: Mehmet Han Hacinski	(Müsavat Partisi)
● Maliye ve Halk Eğitim Bakanı	: Nesip Bey Yusufbeyli	(Müsavat Partisi)
● Adalet Bakanı	: Halil Bey Hasmammedov	(Müsavat Partisi)
● Ticaret ve Sanayi Bakanı	: Mehmet Yusuf Ceferov	(Müsavat Partisi)
● Tarım ve Çalışma Bakanı	: Ekber Ağa Şeyhülislamzade	(Himmet Partisi)
● Yollar, Posta ve Telgraf Bakanı	: Hudadat Bey Melik Aslanov	(Sosyalist Blok)

Azerbaycan halkını millet haline getiren ve milli devletinin kurduğunu bildiren bu maddeler Müsavat Partisi'nin programından alınmıştır. Millet, Vatan, Azerbaycan, Milli Devlet, Cumhuriyet, Halkçılık ve Demokrasi ilkeleri Azerbaycan'daki yerli partilerden sadece Müsavat Partisi'nin programında bulunmaktaydı. Esas olarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni kuran Müsavat Partisi olmuştur. Devletin bu esaslara göre kurulmuş olması, bu fikirler ile kurulan Müsavat Partisi'nin programının Azerbaycan Türklerinin büyük çoğunluğunun onayını kazanmış olduğunu göstermektedir. Milli Şura'nın oluşturmuş olduğu ilk kabinede 8 bakanlığın 6 tanesi Müsavat Partisi'ndeydi. Bağımsız Demokrat Grupla işbirliği yapan Müsavat Partisi, bakanlıkların çoğunluğunu almış bulunuyordu.

Bağımsızlığını ilan etmiş olan Azerbaycan Türkleri Çarlık döneminde askerlikten muaf tutuldukları için hiçbir savaşa giremeyecek durumdaydı. Az sayıdaki askeri birlikleri Kafkasya'daki diğer güçlerle savaşabilecek durumda değildi. Bunun idrakinde olan Müsavat Partisi'nin yetkilileri M. Emin Resulzade liderliğinde Batum'da bulunan Osmanlı Devleti ile barış müzakerelerine başlamıştır. 4 Haziran 1918 tarihinde yapılan antlaşmanın 4. maddesine göre "Azerbaycan Hükümeti emniyet ve asayişini sağlayabilmek için gerekli gördüğü takdirde Osmanlı Devleti'nden askeri yardım almak hakkına sahip olacaktı".²³³ Antlaşma sonucu harekete geçen parti lideri M.Emin Resulzade İstanbul'a gelerek yapılan antlaşma çerçevesinde Enver Paşa ile savaş yardımı için görüşmeler yapmıştır. Ancak bu yardım; müttefiki olan Almanya'nın karşı çıkmasına yol açmasından çekinen Osman Devleti'nin, 'Azerbaycan gönüllü birliklerinden oluşan bir ordunun kurulmasına' yardımcı olmasıyla sınırlı kalmıştır.²³⁴

²³³ Resulzade, 1990, s.61

²³⁴ Sünbül, 1990, s.91

Osmanlı Hükümetine Kafkasya'nın durumu hakkında bilgiler veren Nuri Paşa aynı zaman da Azerbaycan Türklerinin teşkilatlanmalarını tamamlaması için mümkün olduğu kadar subay, astsubay ve öğretmen gönderilmesini istemiştir.²³⁵ Böylece, gelecek gönüllülerle birlikte Nuri Paşa komutasında "Kafkas İslam Ordusu" adlı yeni kuvvet meydana getirilmiştir. Ancak Nuri Paşa Azerbaycanlı gönüllülerin askerî açıdan yetersiz olmaları nedeniyle acilen Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'a sevk edilmesinin gerekli olduğunu bildirmiştir. 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, "Ermeni ve Gürcülerle barış antlaşmaları yapıldığından harekâta gerek olmadığını" Nuri Paşa'ya cevaben yazmıştır. Ayrıca yardım talep edildiği takdirde Batum yakınlarında gerekli kuvvetlerin hazır durumda olduğunu bildirmiştir.²³⁶

Bağımsızlığını yeni ilan etmiş olan Azerbaycan Milli Şura'sının Gence'ye taşınmasının ardından temsilciler arasında bazı meselelerde tartışmalar başlamıştır. Temsilciler, kabinede yer alan bazı bakanları istemediklerini belirtmiştir. Bağımsız Azerbaycan taraftarı olan "İstiklalciler" ve Osmanlı Devleti ile birleşme fikrini savunan "İlhakçılar" grubu arasında ilk anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Müsavat Partisi Azerbaycan'ın bağımsızlığından yana olan "İstiklalciler" cephesinde bulunmaktaydı. İttihad Partisi etrafında birleşen "İlhakçılar" ise Müsavat Partililer tarafından gerici olarak nitelendiriliyordu ve Osmanlı himayesine girmek istemelerinin temel sebebi Çarlık Rusya'sında olduğu gibi din görevlisi olarak yönetimde kalmak istemeleri idi.²³⁷

Fikir ayrılığının olmasından dolayı yardım sağlanabilmesi için Milli Şura Başkanı M. Emin Resulzade, Başbakan F. H. Hoyski ve Dışişleri Bakanı M. H. Hacinski'den oluşan bir heyet Kafkas İslam Ordusu kumandanı Nuri Paşa ile bir görüşme yaptı. Siyasi meselelerden anlamadığını belirten Nuri Paşa, siyasi danışmanı Ahmet Ağaoğlu ile müzakere etmelerini istedi. Ahmet Ağaoğlu heyete kabinenin halk tarafından desteklenmediğini ve bir isyan çıkması halinde ordunun buna karışmayacağını belirtti. Milli Şura'nın kendisini feshetmesini ve Nuri Paşa'nın da onaylayacağı kişilerden oluşan bir hükümet kurulmasını önerdi. Bu öneriye karşı ilk tepki Himmet ve Sosyalist Blok temsilcilerinden geldi. Hükümetten çekildiklerini açıkladılar ve hükümet dağılmış oldu.²³⁸ A. Ağaoğlu'nun bu tutumunun amacı bazı delegeler tarafından Osmanlı Devleti'nin,

²³⁵ Bal, 2014, s.167

²³⁶ Mehmetzade, 1991, s.91

²³⁷ Mehmetzade, 1991, s.92

²³⁸ Bal, 2014, s.79

Azerbaycan'ı Nuri Paşa başkanlığında özerk bir yönetim altına almak istemesi olarak yorumlandı. Ancak N. Yusufbeyli yaptığı konuşmada ne Nuri Paşa'nın ne de Osmanlı Hükümeti'nin böyle bir isteklerinin olmadığını ve Bağımsız Azerbaycan'ı desteklediğini söyledi.²³⁹ Hükümetin istifa edip yeniden kurulması gerektiğini ve Azerbaycan bağımsızlığına karşı olacak bir harekâta bizzat kendisinin ilk isyanı başlatacağını belirtti. Türk ordusunun Azerbaycan'a yardıma gelmesini tüm kalbiyle arzu eden N. Yusufbeyli kendisinin ve partisinin bu konudaki düşüncelerini şöyle açıklamıştır:

Azerbaycan'a bir Türk ordusu gelmesi olabilir ve lazımdır da. Ancak korktuğumuz bir nokta var, Türkler bizi İstanbul'dan idare etmeye kalksınlar. Bizim Ademi merkezîyet üzerine kurulmuş programımız var ve ona uymak gerekir.

Azerbaycan'ın sosyal yapısı bambaşkadır bir endüstri işçi merkezleri. Sultan rejimi buradaki ahvale uymaz. Biz halkın sınıf her sınıf ve tabakasının müsavati Temeli Üzerine dayanan bir Hükümet kurmak fikrindeyiz. Çarlık Devri'nin aristokratik ve feodal idaresine son vereceğiz. Milliyetçi ve demokratik bir idare istiyoruz. Hal bu ki Osmanlı padişahları idaresi de rejim itibarıyla Çarlık İdaresi'nden farksızdır. Elbette ki Osmanlı Türkleri Azeri Türklerinin büyük kardeşidir. Ancak Bakü İstanbul'dan idare edilemez. Bunun için Müsavat Fırkasının Ademi merkezîyet prensibi Osmanlı idaresine karşı da var olmalıdır. İç işlerimizde özgürlük tanınmalıdır.²⁴⁰

18 Haziran 1918 tarihinde Milli Şura ikinci kez F. H. Hoyski'ye kabineyi kurma görevi verdi. 9'dan 12'ye çıkarılan bakanlıkların tamamını bu sefer Bağımsızlar ve çoğunluğu Müsavat Partililerden oluşturmaktaydı. Kabinedeki isimler şu şekildeydi:²⁴¹

- Başbakan ve Adliye Bakanı : F. H. Hoyski
- Dışişleri Bakanı : M. H. Hacinski (Müsavat Partili)
- İçişleri Bakanı : Behbud Han Civanşir
- Yollar, Posta ve Telgraf Bakanı : Melik Aslanov
- Maliye Bakanı : Abdülali Emircanov
- Tarım Bakanı : Hüsrev Sultanov (Müsavat Partili)
- Eğitim ve Din İşleri Bakanı : N. Yusufbeyli (Müsavat Partili)
- Ticaret ve Sanayi Bakanı : Ağa Aşurov
- Genel Sağlık Bakanı : Hudad Refibekov

²³⁹ Mehmetzade, 1991, s.94

²⁴⁰ Keykurun, Naki (1998). **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar**. Ankara: İlke Kitabevi, s.270

²⁴¹ Bal, 2014, s.180

- Ali Merdan Topçubaşı, Halil Hasmemmedov (Müsavat Partili) ve Musa Refiyev (Müsavat Partili) sandalyesiz bakan olarak kabinede yer aldı.

Müsavat Partililerin ağırlıkta olduğu yeni kabinenin temel çalışma alanı Bakü'nün bağımsızlığını temin etmek oldu. Gerekli destekleri temin ederek asker sayısını arttırmış olan Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycanlı Türk gönüllülerin katılması sonucu gücü arttırdı. Bu askeri gücün temelini esasen düzenli Osmanlı birlikleri oluştururken gönüllüler ise takviye güç konumunda idi. Böylece Osmanlı Devleti bu orduya Azerbaycanlı gönüllülerden teşkil olduğu görüntüsü vererek müttefiki Almanya'nın müdahalesini önlemiş olacaktı. Çünkü Kafkas İslam Ordusu kumandanlığının 3 Ağustos 1918 tarihinde gönderdiği malumatta Gürcüleri himaye eden Almanların yeni dönemde Ermenileri de himaye edeceği bildirilmekteydi.²⁴²

Kafkas İslam Ordusunun asıl amacı, Bakü'nün tekrar Türk yönetim merkezi olmasını sağlamaktı. Şaumyan liderliğinde Bolşeviklerin hâkimiyetinde bulunan Bakü Sovyetler için petrol kaynakları açısından hayati bir öneme sahip idi. Lenin'in emriyle Şaumyan, Bakü'yü müdafaa etmek ve her ne pahasına olursa olsun savunulması için görevlendirilmiş idi.²⁴³ 5. Fırkanın ve 15. Piyade tümeninin esas unsurlarını oluşturduğu Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu, Bakü çevresine kadar Azerbaycan topraklarının büyük kısmını ele geçirdi. Bakü çevresinde hakim noktaların hepsi Türk Ordusunun hâkimiyetinde idi.²⁴⁴ 26 Haziran 1918'de Gökçay'da Kızıl Ordu'yu mağlup etmesine müteakip Bakü üzerine karşı taarruza geçmesi Bakü'de bulunan Sovyet yönetimini zor durumda bıraktı.²⁴⁵ Kafkas İslam Ordusunun ablukası altında kalan Bakü'de yönetimde bulunan Şaumyan terör yönetimini iyice artırdı ve şehirdeki hâkimiyetini kaybetmeye başladı. Açlık ve kargaşa içinde olan Bakü'nün tüm savunma hatları çöktü. Menşeviklerin baskısı ile Bakü Sovyet'i Çar yanlısı Albay Lazar Biçarekov'un yardımını kabul etmek zorunda kaldı. Savunma hattının Osmanlı Ordusuna dayanamaması üzerine L. Biçerakov da askerlerini geri çekerek şehri terk etti. Baskı altında kalan Bakü Sovyet'i 25 Temmuz 1918 tarihinde yaptığı toplantıda Bolşeviklerin 226 oyuna karşı 259 oy ile Bakü'nün

²⁴² **Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı Arşiv Belgeleri (2018)**. (Haz.: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov). İstanbul:TEASS Press, s.386

²⁴³ Yaqublu, 2012, s.72

²⁴⁴ **Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basımında 1918-1920**. (Haz.: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov). İstanbul:TEASS Press, s.270

²⁴⁵ Sünbül, 1990, s.92

müdafaası için İngiliz askerlerinin davet edilmesine karar verdi.²⁴⁶ Bolşevikler ile Taşnakçılar arasında geçimsizlik başladı ve Bakü’de Bolşevikler yönetiminde karşı bir ihtilal oldu. Ermeniler ve Ruslar tarafından oluşturulan “Direktuvar” yönetimi ele geçirdi ve İngilizleri Bakü’ye davet etti.²⁴⁷ Bakü Sovyet yönetiminin başında bulunup yönetimden düşen Şaumyan ve 26 arkadaşı kaçmak üzereyken yakalanıp İran’dan gelen İngiliz müdahalecileri tarafından idam ettirildi.²⁴⁸

İngilizlerin Bakü’ye gelmesi üzerine Kafkas İslam Ordusu taarruz etmeyip destek kuvvetlerin gelmesini bekledi. Bakü üzerine ilk saldırı 15 Eylül sabahı başladı ve gün sonuna doğru Bakü Türk kuvvetlerinin eline geçti. Bu sırada İstanbul’da bulunan Azerbaycan Milli Şura’sı Başkanı M. Emin Resulzade, haberi Osmanlı orduları komutanı Enver Paşa’nın kendisinden öğrendi.²⁴⁹

İstanbul’da bulunan M. Emin Resulzade’nin Osmanlı Padişahı VI. Mehmet Vahidettin ile Azerbaycan’ın uluslararası durumu için yaptığı görüşme Bakü’nün özgürlüğünü kazanmasında olumlu bir etki yaptı. Görüşme için gelen heyetler arasında ilk olarak Azerbaycan temsilcilerinin kabul edilmesi Osmanlı yönetiminin Azerbaycan’a olan yakın ilgisinden kaynaklanmaktaydı. M. Emin Resulzade’nin Osmanlı Hükümetine bilgi verdiği toplantı sonunda Osmanlı Padişahının Enver Paşa’ya bu görüşme için “*Bu dakikalar ömrümün en mutlu dakikalarındır*” demesi meseleye yaklaşımı açısından büyük önem taşımaktadır.²⁵⁰

Osmanlı Devleti ile ilişkileri kurmayı başaran M. Emin Resulzade’nin ve dolayısıyla da Müsavat Partisinin, Kafkas İslam Ordusunun Bakü’ye kadar gelmesinde büyük rolü olmuştur. Azerbaycan’ın bağımsızlığının ilan edilmesinde gerekli olan askerî gücü sağlayan Kafkas İslam Ordusu, Müsavat Partililer ile beraber çalışmış ve Azerbaycanlı Türk kardeşlerine yardım etmekten geri durmamıştır.

²⁴⁶ Swietochowski, 1985, s.186

²⁴⁷ Resulzade, 1990, s.51

²⁴⁸ Sünbül, 1990, s.94

²⁴⁹ Resulzade, 1990, s.66

²⁵⁰ Resulzade, M.E. (2014). **İhtilalci Sosyalizm ve Demokrasi**. (Çev. Rahim Cabbarlı). İstanbul: Doğu Kitabevi, s.11

5.1.2. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Bakü'ye Taşınması ve İngiliz İşgali

Bakü'nün Kafkas İslam Ordusu tarafından geri alınmasıyla Milli Azerbaycan Hükümeti Gence'den Bakü'ye taşındı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın İtilaf Devletleri'nin zaferiyle neticelenince; istiklaline yeni kavuşan Azerbaycan, Mondros Mütarekesi ile yeni bir işgal yaşayacaktı. Osmanlı Devleti ile müttefik sayılan Azerbaycan, katılmadığı bir savaşın mağlubu sayıldı. Mütareke şartlarına göre, Osmanlı Orduları; Azerbaycan'ı boşaltmalı, İtilaf Devletlerinin Bakü'yü kuşatmasına karşı gelmemeli ve Kafkasya demir yolları üzerindeki denetim hakkını teslim etmeliydi.²⁵¹

Azerbaycan Hükümeti antlaşma şartlarını kınayarak, Osmanlı Devleti'ne ve İtilaf Devletleri'ne kesin itirazını bildirdi. Nuri Paşa, emri altındaki askerlerine isteyenlerin gönüllü olarak Azerbaycan Ordusuna katılabileceğini bildirdi. M. Emin Resulzade kalacak askerlerin rütbelerini bir derece yükseltme ve iki kat maaş verileceğini söylediye de Türk askerlerinin antlaşma gereği kalması mümkün olmadı.²⁵² Kafkas İslam Ordusunun çekilmesiyle beraber Azerbaycan'da bin beş yüz kişilik askeri güç kalmıştı. Bakü'den gözyaşları içinde ayrılan Türk kuvvetlerinin yerini 18 Ekim 1918 tarihinde General Thompson idaresindeki İngiliz birlikleri aldı. Onlara Çar Generali L. Biçerakov komutasındaki 500 kadar asker de katıldı.²⁵³ Azerbaycan Milli Hükümeti yönetiminde bulunan Müsavat Partili N. Yusufbeyli, E. Ağaoğlu ve M. Refibeyli'den oluşan heyet 1918 yılının Kasım ayı başında General Thompson ile bir görüşme yaptı.

Görüşmeler boyunca sert bir tutum izleyen General Thompson, Azerbaycan Milli Hükümetinin halk desteğiyle değil sadece Osmanlı kuvvetlerinin yardımı ile oluştuğunu iddia ediyordu. Sunduğu şartlarda ise 17 Kasım tarihine kadar Bakü'de hiçbir askeri gücün kalmayacağını, Bakü şehrinin ve petrolünün İngilizlerin kontrolünde olacağını, Bakü haricinde kalan bölgelerin Azerbaycan Hükümetinin kontrolünde kalacağını ve kendisinin Bakü genel valiliği görevini üstleneceğini bildiriyordu.²⁵⁴ Biçerakov birlikleri ile Bakü'ye giren General Thompson, silahlı Ermenileri de Bakü'ye sokmadı. İngilizlerden güç alan Bakü'deki Rus parti temsilcileri, Azerbaycan Türklerine ilan ettikleri bağımsızlık fikrinden vazgeçmeleri halinde İngilizlerden affedilmelerini talep edeceklerini söylüyordu. Bu tutum

²⁵¹ Nesibli, 2018, s.63

²⁵² Resuloğlu, 1966, s.12-18

²⁵³ Swietochowski, 1985, s.171

²⁵⁴ Alp, 2004, s.62

karşısında bazı Milliyetçiler dahi bağımsızlık fikrinden vazgeçme teklifinde bulunuyorlardı. Ancak Başbakanlık görevinde bulunan F.H. Hoyski dâhil bütün Müsavat Partililer bu düşünceyi kesinlikle kabul etmiyorlardı.²⁵⁵

17 Kasım 1918'de İngilizlerin iki bin kişilik kuvvetle Bakü'ye girmesini Ruslar sevinçle karşıladı. İngilizler Bakü'ye girdiğinde ilk iş olarak Azerbaycan bayrağını indirdiler ve Rusya'yı överek İngiliz-Rus dostluğunu vurguladılar. F. H. Hoyski'nin girişimleri neticesinde sert tutumunu değiştiren Thompson daha anlayışlı bir tutum sergiledi. Çünkü General Thompson bölgeye gelir gelmez Rus yönetiminin fiilen bulunmadığını kesin bir şekilde görmüş oldu. General Thompson'ın bölgeye asıl geliş amacı Bakü petrollerini kontrol altında tutmak ve Hindistan'ı korumak için Azerbaycan'da tampon bir bölge oluşturmaktı.²⁵⁶

İngilizler, siyasetleri gereği bağımsız sınır devletlerinin oluşturulmasını memnuniyetle karşılamaktaydılar. İngiltere'nin bu tutumda olmasından dolayı Ermeni temsilciler intikam hareketine girişemediler. Çünkü problemleri silahlı saldırılar yoluyla değil, barış konferansında çözüleceğini anlamış oldular. Ayrıca İngilizler bölgeye girer girmez sıkıyönetim ilan etmişti. Sadece askeri önlemler almayan İngilizler, Bakü'de enflasyonu sınırlandırmak için para dolaşımını denetledi ve yiyecek ihtiyacı sorununu büyük ölçüde karşıladı. İşçi hakları meseleleriyle ilgili olarak yaşanan olaylar dolayısıyla Bolşevik sempatanlarını tutuklama ve sınır dışı etme yoluna gidiyordu.²⁵⁷

İngiliz yönetiminin bölgedeki gerçek unsurun Müsavat Partisi olduğunu görmesiyle tutumu değişmiş oldu. Böylelikle Müsavat Partisi'nin Azerbaycan'daki siyasi iktidar olduğunu görerek siyasi uzlaşma yoluna girdiler. Müsavat Partisi, İngiliz yönetimine rağmen Azerbaycan'da hâkimiyeti kurmuş oldu. İngilizler ise bölgede bağımsız tampon görevi görecek devletleri desteklemesinden ötürü kısa süre içerisinde Bakü'yü boşalttı. Böylece hâkimiyet tamamen AHC'ne geçmiş oldu.

²⁵⁵Mehmetzade, 1991, s.99

²⁵⁶Sünbül, 1990, s.96

²⁵⁷Swietochowski, 1985, s.172

5.2. Devlet Teşekkülünde Müsavat Partisi

İngiliz kuvvetleri Bakü'ye varmadan bir gün evvel yeniden toplanan Azerbaycan Milli Şura'sı kendini "Parlamento" olarak ilan etti ve 19 Kasım tarihinde parlamento seçimlerinin yapılması hakkında kanunu kabul etti. İngilizlerle yapılan görüşmede meclisin açılması ve bayrağın ne olacağı üzerine görüşmeler yapıldı. Müsavat Partililerin teklif ettiği Osmanlı Devleti'nin bayrağına benzer bayrak İngilizler tarafından reddedildi. Günümüzdeki şekliyle ortasında ay ve yıldızın bulunduğu, kırmızı, mavi ve yeşil renklerden oluşan Azerbaycan bayrağına razı olan İngilizler, aynı zamanda Azerbaycan Parlamentosunun da açılmasına izin verdiler. Ancak Ermeni ve Rusların heyecana gelmesini istemeyen İngilizler sadece meclisin toplanacağı günlerde meclisin üzerine bayrak çekilmesini rica ettiler.²⁵⁸ İngilizlerin bu ricası, başta Müsavat olmak üzere bütün partiler tarafından kabul görmüştür.

Kurulacak parlamento 120 kişiden oluşacaktı. Milli Şura üyesi 44 kişiye ek olarak ülke vatandaşlarının çoğunluğunu oluşturan yerli Müslüman kesimden 36 temsilcinin daha seçilebilmesi göz önünde bulunduruldu.²⁵⁹ Ayrıca bu kanuna göre tüm vatandaşlar, kadın-erkek fark etmeksizin oy kullanabilecekti. Dolayısıyla bu kanunla İslam dünyasında kadınlara ilk defa seçilebilme hakkı verilmekteydi. Bu şekilde kurulan Azerbaycan Parlamentosu 7 Aralık 1918 tarihinde ilk oturumunu gerçekleştirdi.²⁶⁰ Ali Merdan Topçubaşı başkanlığında toplanan parlamentonun açılış konuşmasında Müsavat Partisi lideri M. Emin Resulzade Azerbaycan bayrağına hitaben "*Bir kere yükselen Bayrak, bir daha inmez*" demesi üzerine mecliste bulunan tüm izleyiciler ve temsilciler tarafından alkışlarla büyük destek gördü.²⁶¹

Parlamentonun 120 kişiden oluşmasının ilan edilmesine rağmen oturumlara 96'dan fazla temsilci katılmadı. Çünkü Rus ve Ermeni temsilciler parlamentoyu boykot etmesi nedeniyle katılmadılar. Mecliste Müsavat Partisi ortada, İttihad Partisi sağda, Himmet (Menşevik kanadı) ve Müslüman Sosyalist Blok ise solda yer alıyordu. Müsavat Partisi 32, ona bağlı hareket eden Bağımsız Demokratik Grup ise 6 vekilden oluşmaktaydı. Müsavat ve Bağımsız grup 38 milletvekili ile mecliste en fazla vekili bulunan parti

²⁵⁸ Resuloğlu, 1966, s.12-18

²⁵⁹ Oruclu, 2001, s.62

²⁶⁰ Baykara, 1975, s.275

²⁶¹ Mehmetzade, 1991, s.100

konumundaydı.²⁶² 38 milletvekilinden bazıları şu kişilerden oluşmaktaydı; M. Emin Resulzade, Hasan Ağaoğlu, N. Yusufbeyli, Abbaskulu Kazımzade, Şefi Rüstembeyli, Cevad Melikyekanlı, Mehdi Hacinski, Mehdi Hacıbababeyov, Rehim Vekilov, Hacı Selim Ahundzade, Mustafa Mahmudov, Asaf Şihelibeyov, Ahmed Hamdi Karaagazade, Ağa Eminov, Neriman Nerimanbeyov, Museyib Ahıcanov, Mehmed Bağır Şihzamanov, M. Ali Resuloğlu, Murtuza Ahundov, Rıza Ağaoğlu, Mehmed Rıza Vekilov, Celil Sultanov, Mehmed Yusuf Ceferov, Qulamhüseyn Kazımbeyov.²⁶³ Mecliste İttihad 11 Vekil, Sosyalisler 12 vekil, Ahrar Partisi 10 vekil, Bağımsız Demokratik Grup 9 vekil, Taşnaksütyun 7 vekil, bağımsız Ermeniler 4 vekil ve diğer milletler (Polonyalı, Yahudi ve Ruslar) 5 vekil ile temsil edilmekteydi. Meclis kurulunca grubunu oluşturan Sosyalistler, Müslüman Sosyalist Blok ve Himmet'in Menşevik kanadıyla oluşturulurken; yeni kurulan Ahrar Partisi ise Müsavat'a fikir olarak benzerdi ve birçok konuda ortak hareket ediyordu.²⁶⁴

Parlamentonun yeniden oluşmasıyla F. H. Hoyski kabinesinin istifa etmesi gerekiyordu. İstifası kabul edilen kabinenin ardından yeni hükümeti kurma görevi yine F. H. Hoyski'ye verilmiştir. Yeni hükümet kurulurken Müsavat Partisi mecliste çoğunluğu elinde bulundurmasına rağmen hükümeti tek başına kuracak güçte değildi. Diğer partilerin katılımıyla koalisyon hükümetinin kurulması gerekmektedir. F. H. Hoyski Azerbaycan kabinesini kurmuş ve meclisten de güvenoyu aldı.²⁶⁵ Müsavat Partisinin öncülük ettiği meclisin açılması için çalışması ve hükümetin tekrar kurulması Azerbaycan'ı Rus kolonisi olmaktan kurtarmıştır. Bu maksatla yapılan çalışmalar Müsavat Partisinin diplomatik zaferi olmuştur.

F. H. Hoyski tarafından hükümet, koalisyon şeklinde oluştu. Parti temsilcileri haricinde iş adamlarından da oluşan koalisyon hükümetine İttihad Partisi dâhil olmamıştı. İttihad partisinin kabine de bulunmamasının temel sebebi bütün partiler tarafından desteklenen F.H. Hoyski'nin şahsına karşı çıkması idi. İttihad temsilcilerine göre F.H. Hoyski, Başbakanlığa layık değildi. F. H. Hoyski'ni başında bulunduğu kabinede Müsavat Partisi temsilcilerinden H. Hesmemmedov İçişleri Bakanlığına, N. Yusufbeyli Halk Eğitimi ve Dini İşler Bakanlığına, M. Esedullayev Sosyal Güvenlik Bakanlığına, M. Hacinski ise

²⁶² Mehmetzade, 1991, s.102

²⁶³ Oruclu, 2001, s.63

²⁶⁴ Sünbül, 1990, s.97

²⁶⁵ Sünbül, 1990, s.97

Devlet Mufettişliği görevlerini yürüttü.²⁶⁶ İngiliz General Thompson da ayrıca İtilaf Devletleri adına bu kabineyi Azerbaycan'ın meşru hükümeti olarak tanıdığını bildiriyle ilan etti. Bu durumdan istifade eden Azerbaycan Hükümeti, General L. Biçerakov kuvvetlerini 48 saat içinde Bakü'den uzaklaştırmakla birlikte Ermeni silahlı güçlerine de silahlarını teslim ettirmiştir.²⁶⁷ Böylece, Bakü'de güvenlik sağlanmış oldu.

Müsavat Partisinin lideri M. Emin Resulzade, 10 Aralık tarihli oturumda yaptığı konuşmada partinin beyannamesini açıklamış ve Azerbaycan'ın devlet politikasının şu şekilde düzenlenmesi gerektiğini anlatmıştır: Azerbaycan muhtariyeti fikrini ilk ortaya atan ve bağımsızlık bayrağını taşıyan ilk parti Müsavat Partisi olmuştur. Partisinin, Maveray-ı Kafkasya Seyminde ve Rusya Kurucular Meclisinde çeşitli gruplar ile beraber çalıştığını belirterek artık parlamentoda tamamen bağımsız bir parti olarak çalışmaktadır. Müsavat Partisi mevcut olan Azerbaycan bağımsızlığını hukuken herkes tarafından tanınması için içeride ve dışarda çalışacaktır. İlk önce Kafkasya'da sonra tüm dünyada dostluk ilişkileri kurmanın gereği, matbuat, fikir, toplantı ve ittifak özgürlükleriyle diğer vatandaşlık ve milli hakların kanunen korunmalıdır. Hükümetin başlıca işi ve köylü gibi emekçi unsurların hakkını koruması gerektiğini belirterek toprak reformu zorunlu olmalıdır. İşçi hakları için yaptığı açıklamada günde sekiz saatten fazla çalışmaması, haftada bir gün ve yılda bir ay tatil hakkı temin edilmelidir. Ayrıca 16 yaşından küçüklerin çalışmasının yasak olduğu ve kadın işçiler sağlıklarını etkileyecek şartlarda çalışmamalıdır. Halk sağlığı için gerekli tedbirler alınmalıdır. Eğitime önem verilmeli ve ülkenin dört bir yanında okullar inşa edilmesi gereklidir. Devletin güvenliği için Ordu teşkiline ciddi önem verilmelidir. Devlet yazışmalarında mümkün olduğunca milli dil kullanılmalıdır.²⁶⁸ Millet varlığının ve ülkenin varlığının korunabilmesi için bu esasları kabul etmiş bir hükümetin oluşturulmasını isteyen Müsavat Partililerin düşünceleri, M. Emin Resulzade'nin yaptığı konuşmayla açıklanmıştır. M. E. Resulzade'ye göre kurulacak olan Koalisyon Hükümeti, bu şartları benimsediği takdirde Azerbaycan'ı Kurucular Meclisi kurulana kadar bir arada tutabilir ve bağımsızlığının uluslararası seviyede tanınmasını sağlayabilirdi. Azerbaycan Milli Hükümeti de çok ağır koşullar altında Müsavat Partisinin çizdiği bu milli programı uygulamaya koymaya çalıştı.

²⁶⁶ Oruclu, 2001, s.63

²⁶⁷ Mehmetzade, 1991, s.101

²⁶⁸ Şimşir, S. (2003). **Mehmet Emin Resulzade'nin Meclisi Mebusan Konuşmaları (1918-1920)**. İstanbul: İQ Kültürsanat Yayıncılık, s.15-22

Koalisyon Hükümeti sürekli olarak siyasi istikrarın önüne geçmekteydi. Parlatentonun açılışından sonra oluşturulan F.H. Hoyski başkanlığındaki kabine 1919 Nisan ayında istifasını verdi. 14 Nisan 1919 tarihinde Müsavat Partili N. Yusufbeyli başkanlığında Azerbaycan'ın dördüncü kabinesini oluşturuldu. İttihad Partisinin yine dışarda kaldığı kabine tamamen parlamentodaki parti temsilcilerinden oluşmaktaydı. Dördüncü kabinede Müsavat Partililerden N. Yusufbeyli Başbakanlık, M.Y. Ceferov Dışışleri Bakanlığı H. Hasmemmedov İçişleri Bakanlığına ve N. Nerimanbeyov ise Devlet Müfettişliği görevlerini üstlendi.²⁶⁹ Bu kabine yaklaşık 8 ay kadar faaliyet göstermiş ve devlet kuruculuğu vazifesini bu kabine göstermiştir. Müsavat Partisi'nin başkanlığında bulunan birinin Başbakan olması ve hükümetin başında bulunması parti açısından büyük başarı olarak görülmüştür.

24 Aralık 1919 tarihinde ise yine N. Yusufbeyli tarafından yeni bir kabine kuruldu ve bu kabineye İttihad Partisi de dâhil edildi.²⁷⁰ Kurulan beşinci kabinede Müsavat Partili N. Yusufbeyli Başbakan, M. Hacinski İçişleri Bakanı, H. Hasmemmedov Adliye Bakanı ve M. Refiyev ise Sağlık Bakanı olarak görev aldı.²⁷¹ Müsavat Partisi içerisinde de sağ ve sol kesimden gelen kişiler bulunmaktaydı. Bakü kanadından gelen kişiler sol kesimi, Gence temsilcileri ise sağ kesimi oluşturmaktaydı. 24 Aralık tarihinde yapılan kabine değişikliği talebi genel itibariyle ekonomik problemlerden dolayı sol kesimden gelmişti. Bunun neticesinde kabineyi oluşturan N. Yusufbeyli, kabineye Müsavat'ın sol kesiminden gelen ve Sosyalist Blok temsilcilere geniş yer verdi.²⁷²

Azerbaycan Milli Hükümetleri kısa sürede süvari, piyade, topçu ve telgrafçı olmak üzere 17 bin kişilik ordu kurmuş; askeri okullar meydana getirmiş, mali ve iktisadi ıslahatlar yapmış, demiryollarının yüzde ellisini millileştirmiş, okullar kurmuş, eğitimin millileştirilmesi için Türkçe ders kitapları bastırmiş, vilayetlerde millet hâkimiyetine dayanan meclisler oluşturmuş ve Bakü petroler kuyularını eskisi gibi işletmeye başlamıştı.²⁷³ Bölgede hâkimiyet kurmasının sonucunda Lenkeran ve Nahcivan gibi Türklerin yoğunlukta bulunduğu bölgeler de AHC'ye bağlanmıştır.

²⁶⁹ Yaqublu, 2012, s.90

²⁷⁰ Resulzade, 1990, s.86

²⁷¹ Yaqublu, 2012, s.90

²⁷² Oruclu, 2001, s.71

²⁷³ Resulzade, 1990, s.88

Azerbaycan Meclisinin en önemli gündem maddelerinden birisi de Kafkasya'daki siyasi durumun çözüme kavuşması ve AHC'nin hukuken dünya kamuoyu tarafından tanınması olmuştur. 12 Ocak 1920'de Paris Barış Konferansına katılan Ali Merdan Topçubaşı liderliğindeki Azerbaycan Milli Meclisi üyelerinin yapmış oldukları görüşmeler sonucunda AHC'nin uluslararası devletler tarafından hukuken tanınması sağlanmıştır. Paris Barış Konferansında bağımsızlığın tanınması teklifi İngilizler tarafından yapılmıştır. Çünkü Bolşevik ordularının güneye doğru inmesi İngilizleri telaşlandırmıştır. Konferansta hem Gürcistan hem de Azerbaycan'ın bağımsızlıkları tanınmıştır.²⁷⁴ Bu gelişme Azerbaycan Hükümetinin sağlamış olduğu en büyük başarı oldu. Tüm Azerbaycan'da 14 Ocak tarihi tatil ilan edildi ve Azerbaycanlı vatandaşlar meydanlarda bu kabul gününü kutladılar.²⁷⁵

Azerbaycan Milli Meclisi tarafından oluşturulan komisyonlarda yasaların hazırlanması 11 komisyonda yasa tasarıları görüşülmüş ve alınan kararlar genel oylamaya sunulmuştur. Mecliste yer alan her grup bu komisyonlarda yer almıştır. Müsavat Partililer bu komisyonlara aktif bir şekilde katıldılar. Müsavat Partisi neredeyse her komisyona en az bir temsilci katılırken diğer partiler tüm komisyonlara sadece bir kişi katılmaktaydı. Müsavat Partililer komisyonlarda şu kişilerden oluşmaktaydı:²⁷⁶

- Kurucular Meclisi Davet Komisyonu : M. H. Hacinski ve M.E. Resulzade
- Maliye ve Bütçe Komisyonu : M.E. Resulzade, Mustafa Vekilov ve Neriman Nerimanov
- İşçi Komisyonu : M.A. Resuloğlu ve Cevad Melikyeganov
- İaşe Komisyonu : A. Kazımzade
- Vekalet Komisyonu : Şefi Rüstembeyov
- Yönetmelik Komisyonu : Mustafa Mahmudov ve Mehdi Hacıbababeyov
- Harp Komisyonu : Musa Refiyev
- Tarım Komisyonu : Mustafa Mahmudov
- İnceleme Komisyonu : Rehim Vekilov ve Asaf Şıhalibeyov
- Yasa Tasarı Teklifleri Komisyonu : Neriman Nerimanov ve Şefi Rüstembeyov
- Ülke Üretim Gücü Komisyonu : Ağa Eminov ve Yusuf Ali Aliyev

28 Mayıs 1919 tarihin bağımsızlığın ilanından bir yıl sonra büyük bir kutlama gerçekleşti. Meclis binası önünde ilk konuşmayı yapan M. Emin Resulzade'nin yanı sıra

²⁷⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı Arşiv Belgeleri, 2018, s.630

²⁷⁵ Oruclu, 2001, s.68

²⁷⁶ Yaqublu, 2012, s.82

N. Yusufbeyli de toplanan halk tarafından uzun süre alkışlandı. Konuşmasında Müsavat Partisi adına Azerbaycan vatandaşlarının bağımsızlık gününü kutladı ve 28 Mayıs'ın Müsavat Partisi fikirlerinin tüm Azerbaycan'ı sardığı gün olduğunu vurguladı. Ayrıca Müsavat Partisi yayımladığı bir bildiri ile 28 Mayıs tarihini şöyle kutluyordu:²⁷⁷

Vatandaşlar, Millettaşlar! Bugün Azerbaycan'ın en şerefli bir günü, en azametli bir anı, en unutulmayan bir bayramı, en müheyyec bir demidir. Bugün Azerbaycan kurtulmuş, bugün Azerbaycan tarihte bir mevcudiyet göstermiş, bugün mukadderatına hâkim olmuş, bugün feyzli bir istiklal yolunu tapmış, bugün yaşadığını bilmiş, bugün emeline nail olmuş ve tamam geçen bir yıl bugün ilk defa olarak: - Yaşasın İstiklal!- demiştir... Bir defa yâdınıza salınız, bir defa elinizi kalbinize koyunuz, bir defa düşüncenize müracaat ediniz ki, biz bir asırlık bir devir esaret altında milletimizi, siyasi varlığımızı kaybederek Şimal istibdadının tazyikleri ile inledik, hür ve müstakil milletlerin arasına dâhil olmadan yaşadık, yaşadığımızı bilmedik. Bu devir hürriyet devri avaz etti. Fakat zaman geldi ki, bizi birinci esaret devrinden ikinci esarete atmak isteyenler çıktı, büyük felaketlerle bizim varlığımıza hitam çekmek arzu eden fırsat yarattı. Zamana, o devire karşı ise artık yüz binlerce gözler şimşek gibi parladı. İşte bu vakitten beridir ki, kulaklarımızda gök gürültüsü şakırdaması, dalga yuvarlanması gibi bir ses işitilir: - Yaşasın İstiklal! Yaşasın Azerbaycan!...

1919 yılının Ağustos ayında İngilizler Azerbaycan'ı tamamen boşalttılar. Başbakan N. Yusufbeyli mecliste yaptığı konuşmayla bu durumu vekillere "*Efendiler! Devletin bugünden itibaren tam bağımsızlığına kavuşması münasebetiyle sizleri tebrik ediyorum*" diyerek duyurdu.²⁷⁸ 28 Mayıs 1918 tarihinden 27 Nisan 1920 tarihine kadar geçen süreçte Azerbaycan'da meşru hükümet konumunda bulunan Milli Hükümet, İngilizlerin Bakü'yü terk etmesiyle tek güç oldu. Müsavat Partisi hem sayıca hem de aydın şahısları itibariyle mecliste en güçlü parti konumdaydı. Partililerin az sayıda da olsa bulunduğu hükümetlere "Müsavat Hükümeti" ve aldığı kararlara ise "Müsavat İş" denilmekteydi.²⁷⁹ Müsavat Partisi de bundan dolayı devletin kurulmasında en önemli aktör oldu. Devlet kurullarında üst yönetimlerde bulundu. Kanunların düzenlenmesinde ve bağımsızlığın tüm dünyada tanınması için önemli adımlar attı.

Müsavat Partisi bu çalışmalarının yanı sıra bildirisinde belirttiği Azerbaycan Kurucu Meclisinin toplanması için hazırlıklara başlamıştı. Anayasayı da hazırlayacak olun Kurucu Meclisin çalışmalarına başlaması için Azerbaycan'ın tüm topraklarında emniyet ve asayiş sağlamak için güvenlik güçlerini de oluşturmuştu. Ancak Kurucu Meclisin toplanması

²⁷⁷ Yaqublu, 2019, s.89

²⁷⁸ Resulzade, 1990, s.93

²⁷⁹ Resulzade, 1990, s.86

mümkün olmadı ve Bakü başta olmak üzere Azerbaycan 27 Nisan 1920 tarihinde Kızıl Ordu tarafından işgal edildi. Türk ve İslam dünyasının ilk Cumhuriyet rejimi olan Azerbaycan tekrar Rus istilasına uğradı. Azerbaycan Türklerinin AHC dönemi yönetimine ait olan bu döneme “Müsavat Devri” demesi Müsavat Partisinin devlet yönetimindeki rolünü çok açık göstermiştir.²⁸⁰

5.3. Müsavat Partisinin İkinci Kurultayı

Azerbaycan'ın, 1919 Ağustos ayında İngiliz hâkimiyetinden çıkması üzerine Müsavat Partililer, meselelerin çözümü için kurultay yapmaya karar verdiler. Bakü'de Haşimov binasında 2 Aralık 1919 başlayan kurultay 11 Aralık 1919'a kadar sürdü. Kurultay, partinin Azerbaycan'da düzenlemiş olduğu ilk resmi toplantı idi. Partinin Merkez Komitesi ve meclis üyeleri haricinde AHC'nin tüm bölgelerinde 147 delege kurultaya katıldı.²⁸¹ Parti lideri M.E. Resulzade ve partililer arasında birinci kurultaydan iki sene sonra bağımsız Bakü topraklarında toplanmasından dolayı heyecanlı idi. Birinci kurultayda alınan kararların tamamı delegelerin elinde değildi. Çünkü kurultayın yapıldığı İsmailiyye binası ile beraber materyallerin çoğu yanmıştı.

Delegeler ilk oturumda oy birliğiyle Başkanlık Heyetinin başına tekrardan M.E. Resulzade seçildi. Ş. Rüstembeyli, M.E Refiyev, E. Rüstemezade ve İbrahim Yusuf ise Başkanlık Heyetinin üyeliklerine seçildi.²⁸² Başkanlık görevine tekrardan seçilen M.E. Resulzade, Merkez Komitenin ve partinin meclis çalışmaları ile ilgili uzun bir konuşma yaptı. Yaptığı konuşmada Müsavat Partisinin Seym'deki faaliyeti, Mart olayları ile ilgili pozisyonu ve Azerbaycan bağımsızlığı hakkında gösterdiği çalışmaları hakkında uzunca bilgi verdi. Partinin tüm temsilcileri Merkezi Komiteyi ve meclis grubunu gösterdiği faaliyetlerden ötürü destekliyordu. Kurultayda parti üyesi olmayan Azerbaycan'ın bağımsızlık yolunda başbakanlık görevleri üstlenmiş F.H. Hoyski'de konuşma için söz aldı ve Müsavat Partisinin Azerbaycan'ın bağımsızlığındaki rolü hakkında konuşma yaptı. Bağımsızlığın kazanılmasında tarafsız bir şekilde Müsavat Partisinin hakkını teslim etti.

²⁸⁰ Mehmetzade, 1991, s.121

²⁸¹ Oruclu, 2001, s.68

²⁸² Yaqublu, 2012, s.92

Partiye rehberlik eden kişilerin daima Türk milletinin menfaatine çalıştığını söyleyerek onları destekledi.²⁸³

Kurultayda temsilcilerin bir kesimi (M.B. Mehmetzade'nin başında bulunduğu) Merkezi Komiteyi tarım politikasını iyileştirmediği için eleştirmiş ve memurlar arasında yaygın olan rüşvetten dolayı itirazlarını oturuma bildirdiler. Bu grup toprak reformu konusunda meclis üyelerini kanun tasarılarını hazırlamamalarını yüzünden çok sert bir şekilde eleştiriyorlardı. Bu grubun karşısında bulunan ve çoğunluğu oluşturan diğer grup ise bağımsızlığı sağlayanların Merkezi Komitenin ve meclisteki parti üyelerinin olduğunu belirtiyordu.²⁸⁴ Tartışmaların sonunda kürsüye çıkan Resulzade siyasete bağlı eleştiri gelmediği için çok memnun kaldığını belirtti. Müsavat Partisinin herhangi bir sınıfı temsil etmediğini ve bütün Azerbaycan halkının temsilcisi olduğunu vurguladı. Ardından toprak reformu ile alakalı hükümetin yaptığı çalışmalar hakkında bilgi verdi.

Kurultay'da ayrıca Kafkas Konfederasyonunun kurulması, Denikin tehlikesi ve Dağıstan Meseleleri konuşuldu.²⁸⁵ Kafkas Cumhuriyetlerinin özgür Kafkas Konfederasyon ittifakında birleşmesi gerekliliği kararı alındı ve komşu ülkelerin hükümetlerini bu idealin etrafında birleşmeye davet ediyorlardı. Çar taraftarı General Denikin'in Kafkasya'yı işgal tehdidinde karşı hükümeti göreve çağıran Müsavat Partisi, kendi rehberliği altında "Ölüm ya da özgürlük" fikriyle mücadele edeceğini bildiriyordu. Ayrıca Dağıstan'da bağımsızlık mücadelesi veren kardeş halka da bağımsızlık yolunda destek verileceği ve haklarının korunması için tüm gayretleriyle çalışacaklarını bildirmekteydiler.²⁸⁶

Birinci Kurultayda alınan kararları gözden geçirerek Hükümete verilmesi için bir program daha hazırlayan Müsavat Partililer, İkinci Kurultayda şu noktalar üzerinde durmaktaydılar: tüm vergiler kaldırılıp sadece gelir ve mirastan vergi alınmalıdır, köylü halka toprak tahsis edilmelidir, işçi meselesi ile ilgili daha önce belirlenen koşullar gerçekleştirilmelidir, mahkemeler kanunlara bağlı olmalı ve bağımsız olmalıdır, din görevlileri devlet kademelerinde bir sınıfı teşkil etmemelidir, eğitimde herkes eşit ve bağımsız olmalıdır, liselerde ve yüksekokullarda Osmanlı Lisanının eğitim dili olması mecburi olmalıdır, azınlık milletlerin çocukları için gerekirse sadece ilk ve orta öğretim

²⁸³ Yaqublu, 2012, s.93

²⁸⁴ Oruclu, 2001, s.69

²⁸⁵ Yaqublu, 2012, s.92

²⁸⁶ Oruclu, 2001, s.69

düzeşin anadilde eğitim verilmelidir, yükseköğretim kurumları i işlerin özerk ve eğitimde bağımsız olmalıdır.²⁸⁷ Müsavat Partisini hazırladığı program Azerbaycan'ın genel teşkilatlanmasını sağlayacak dolgunlukta bir programdı. Kurultayın son oturumunda yapılan seçimlerde Merkezi Komite üyelerinin seçimi yeniden yapıldı. M. E. Resulzade, H. Ağaoğlu, M.H. Hacinski, Ş Rüstembeyli, M. Vekilov ve M. Hacinski'den oluşan yeni Merkezi Komite oluşturuldu.²⁸⁸

Rusya'daki iç savaş nedeniyle Azerbaycan ekonomisi bir krizin içine girmişti. Toprak reformunun gecikmesi krizde olan AHC'de en büyük sorunlardan biri olmuştu. Meclisteki parti temsilcilerinin toprak reformuna farklı bakış açılarından dolayı kanunun kabulü bir hayli gecikmişti. Müsavat Partisindeki Genceli sağ kesim bu kanunun geçmesini istememekteydi. Kanunun geçmesinde bu kesimin ciddi etkisi olmuştu. Koalisyonlardan meydana gelen hükümet yüzünden Müsavat Partisi programlarını hayata geçirememekteydi. Bu durum Müsavat partisi içerisindeki sağ ve sol grup arasındaki ayrılığı derinleştirdi. Birbirini takip eden meseleler neticesinde N. Yusufbeyli Hükümeti sıkıntılı bir sürece girmiş oldu. Toprak reformu meselesi Kurucu Meclis kuruluna dek ertelenmiş oldu.²⁸⁹

Bu durum Azerbaycan'ı i ve dış tehlikelere karşı zayıflattı. Bu sırada Bakü'de bulunan Bolşevik yanlısı bazı kesimler fırsattan istifade etmek için Milli Hükümete karşı isyanlar başlattılar. Bolşeviklerle birlikte hareket eden Ermeniler, Azerbaycan Hükümetini zorda bırakmak için 1920 yılının başlangıcından itibaren saldırı tehditlerine başladı. Çıkan olaylar Azerbaycan'da ve partilerde karşıt görüşlerin çoğalmasına yol açtı ve ihtilaflar daha da derinleştirdi. Azerbaycan'da siyasi krizlerin devam ettiği derinleştiği sırada Sovyet Rusya'sı tarafından edilen baskılar devam etmekteydi. Denikin emrindeki Beyaz Ordu ve Karabağ'da Ermenilerin saldırısı Azerbaycan Hükümetini zor durumda bırakıyordu. Kızıl Ordu'nun, Beyaz Ordu'yu mağlup etmesi Güney Kafkasya'da çok sevinçli karşılanmadı. Bu zafer Bolşeviklerin, Bakü petroleri için güneye gelmesine neden olacaktı.

²⁸⁷ Yağublu, 2012, s.97

²⁸⁸ Oruclu, 2001, s.70

²⁸⁹ Switochowski, 1985, s.196

5.4. 27 Nisan İşgali ve Müsavat

AHC tüm yaşanan sıkıntılara rağmen kısa sürede uluslararası düzeyde büyük devletler tarafından hukuken tanınmış idi. 1918 yılında politikaları bölgesel olarak başarısızlıkla sonuçlanan Bolşevikler, güçlerini tekrar kazanınca kendilerinde ayrılan ülkeleri işgal yoluna girerek “Sosyalist Çatı” altında birleştirmeye karar verdiler. Bolşevik yönetimi Azerbaycan topraklarının işgal edilmesi için hazırlıklara 1919 yılının sonlarına doğru başladı. Rusya Komünist Partisi, Aralık ayının ilk haftasında Moskova’da düzenlediği 8. kongresinde tüm milli sosyalist partilerin kendilerini lağvedip RKP’ye katılmaları istedi.²⁹⁰ RKP’nin Bakü temsilcisi niteliğinden bulunan Himmet Partisi parlamentonun açılmasıyla çok büyük bir kazanmıştı. RKP’nin bildirisine uyan Himmet ve Adalet partileri birleşerek “Azerbaycan Komünist Partisini” oluşturdular ve partinin Genel Kafkasya Bölge Komünist Teşkilatı’nın bir parçası olduklarını bildirdiler.²⁹¹ Güney Kafkasya’daki tüm işçi ve köylüleri mevcut Azerbaycan Hükümeti ile mücadeleye çağırarak bildirilerini kongrenin hemen ardından yayınladılar.

Beyaz Ordu komutan Denikin’in sürekli olarak Azerbaycan Cumhuriyetini tehdit etmekteydi. Denikin aynı zamanda Bolşevik yönetimini sürekli tehdit ediyor ve Kızıl Ordu ile savaş hazırlığı yapıyordu. Sovyet Rusya’nın Dışişleri Bakanı olan Çiçerin, Azerbaycan ve Gürcistan yönetimlerine verdiği notasında bu hükümetleri Denikin’e karşı kendileriyle birlikte savaşmaya davet ediyordu.²⁹² F.H. Hoyski bu notaya cevaben Rusya’nın iç işlerine karışmayacaklarını bildirmiş oldu. 23 Ocak 1920 tarihli notada Çiçerin tarafından ortak mücadeleye katılmamakla suçlanan Azerbaycan temsilcileri, Denikin’in Kızıl Ordu’ya karşı galip gelmesinin Azerbaycan’ın da bağımsızlığının sonunu getireceğini bildirdi. Cevap olarak bu suçlamaları reddeden F. H. Hoyski, AHC’nin bağımsızlığını Bolşevik yönetiminin kayıtsız şartsız tanınması gerektiğini bildirmekteydi. Çünkü Sovyet yönetimi askerî açıdan zayıf olan Azerbaycan kuvvetlerini Denikin ile savaştırıp sonrasında kolay bir şekilde Bakü’yü ele geçirmenin planlarını yapmaktaydı. Bir yandan da desteklediği Ermenileri Karabağ bölgesinden Azerbaycan’a Dışişleri Bakanı F. H. Hoyski ise yapılacak

²⁹⁰ Swietochowski, 1985, s.230

²⁹¹ Nesibli, 2018, s.202

²⁹² Resulzade, 1990, s.101

her görüşmeden evvel Azerbaycan'ın bağımsızlığının Sovyet yönetimi tarafından hukuken tanınmasını bekleyerek tüm teklifleri reddetmekteydi.²⁹³

Kızıl Ordu, Denikin kuvvetlerini yenilgiye uğrattıktan sonra birlikleri Dağıstan sınırlarındayken Çiçerin 23 Şubat 1920 tarihinde diğer notalardan pek farklı olmayan 3. bir nota gönderdi.²⁹⁴ Dışişleri Bakanı F.H. Hoyski yine cevabında bağımsızlığın tanınması konusundaki kararlılıklarını vurguladı. Azerbaycan'ın bu son cevabı Sovyet taleplerini reddetmesi manası geliyordu. Kızıl Ordu'nun durmadan güneye yani Azerbaycan'a doğru ilerlemesi Azerbaycan Hükümetinin endişelerini artırdı. Endişeler sonucu fikir ayrılığı ortaya çıkan hükümette bazı kişiler, Sovyet yönetimi ile ilişkilerin düzeltilmesi için talepleri karşısında taviz verilmesi fikrini öne sürdü. İçişleri Bakanı M. H. Hacınski liderliğinde savunuluyordu. Teklif karşısında F. H. Hoyski liderliğinde hükümeti oluşturan Müsavat Partililer, İçişleri Bakanlığına bir Müsavatçı'nın getirilmesini talep ettiler.²⁹⁵ Bu talepler doğrultusunda görevden alınan M.H. Hacınski kabine dışında kalmadı. Ticaret ve Sanayi Bakanlığı görevine getirilen M.H. Hacınski, tüm başarısızlığına rağmen fikirlerini savunmaya devam etti ve Mart ayında yapılan birkaç parti temsilcisinin oluşturduğu konferansta Hacınski'nin platformu oluşturuldu.²⁹⁶

İç ve dış siyasi krizlerin arttığı bir dönemde hükümette yaşanan kriz olayları çözülemez hale getirdi. Mart ayında yapılan konferansta M. H. Hacınski'nin öne sürdüğü Rusya eksenine girme girişimi kabul edildi. Konferansın kararlarını kabul etmeyen N. Yusufbeyli istifa etmek zorunda kaldı ve yeni hükümeti kurma görevi M. H. Hacınski'ye verildi.²⁹⁷ Ancak Hacınski ise Nisan ayının başında alınan bu karara rağmen hükümetin kurulmasını sürekli olarak erteledi. Müsavat Partisi bu olayın ardından bağımsızlığa götürdüğü Azerbaycan'ın yönetiminde resmen düşmüş olmaktaydı. AK(b)P ile hükümete katılmaları için görüşmeler yapan M. Hacınski olumsuz cevap almasının üzerine kendisi partiye katıldı. N. Yusufbeyli Hükümetine daima muhalefette bulunan İttihad Partisi ise Sovyet Rusya yönetimi ile askeri ve siyasi birlik oluşturmak için çalışmalar yapmaktaydı.

²⁹³ İsgenderli, 2012, s.199

²⁹⁴ Nesibli, 2018, s.196

²⁹⁵ Alp, 2004, s.77

²⁹⁶ Nesibli, 2018, s.197

²⁹⁷ Nesibli, 2018, s.203

Azerbaycan'ın milli bağımsızlığını sonuna kadar savunan sadece Müsavat Partisi ve Tarafsız Demokrat Grubu'ndan kısıtlı sayıda bulunan temsilciler idi.²⁹⁸

Krizlerin devam ettiği ve parlamentoda tartışmaların sürdüğü esnada 26 Nisan tarihinde Kızıl Ordu'nun sınıra saldırdığı haberi geldi. Bakü'de bulunan Halil Paşa ve heyeti, Müsavat Partilileri Kızıl Ordu'nun gelişinden korkmamaya ikna etmeye çalışıyordu. Gelen ordunun Türkiye'ye yardım için geçtiğini belirtmekteydi. Bu durum karşısında M.E. Resulzade, Halil Paşa'ya Ruslara uymamalarını ve halkın maneviyatını kırmamalarını istemiş şunları söyledi; “Yapmayınız, bizi kendi halimize bırakınız. Yüz seneden beri tahtı esaretlerinde bulunduğumuz Rusları biz daha iyi biliriz. Onla hile ile gelir sonra bizi ezerler”.²⁹⁹

11. Kızıl Ordu karargâhına olayları müzakere etmek için giden Halil Paşa sonuç alamayınca Moskova'ya hareket etti. Halil Paşa'nın da şehirden çıkmasını fırsat bilen Kızıl Ordu için hâkimiyetinin engelleyebilecek bir kuvvet de ayrılmış oluyordu. 27 Nisan günü AK(b)P bir ültimatoma yayımlayarak hükümetin kendilerine teslimini istedi.³⁰⁰ Yönetimin Bolşeviklere teslim edilmeyeceğine dair söz AK(b)P, diğer parti temsilcileri ile beraber bir atacakları adımlar dair bir kararname ile şunları belirtiyordu:³⁰¹

- Kızıl Ordu Bakü'ye girmeden, demiryolu ile doğrudan Anadolu yardımına gidecek;
- Azerbaycan'ın istiklal ve hâkimiyet hakkı her nevi taarruz ve ilhaktan korunacak;
- Azerbaycan ordusu olduğu gibi kalıp dağıtılmayacak;
- Azerbaycan siyasi partileri hürriyet ve serbestliklerini muhafaza edecekler;
- Devlet adamları, hükümet üyeleri ve milletvekillerinden hiç kimse siyasi suçtan dolayı yargılanmayacak.
- Özgür şekilde toplanacak Azerbaycan şuraları hükümetin yönetim şeklini belirleyecektir.

Bu ültimatoma yayınlaması üzerine bu duruma itiraz eden M.E. Resulzade mecliste yaptığı konuşmada şunları belirtti;

Efendiler! Mütocasir bir ültimatoma karşısında bulunuyoruz. Burada teslimden bahsediyorlar. Fakat efendiler teslim ne demek? Kime terki mevki ediyoruz? Bize

²⁹⁸ Mehmetzade, 1991, s.133

²⁹⁹ Karaca, 1980, s.31-52

³⁰⁰ Alp, 2004, s.79

³⁰¹ Nesibli, 2018, s.206

diyorlar ki hududunuzu geçen ordunun başında Necati namında bir Türk Kumandanı vardır. Rusya'dan gelen bu mütecaviz ordu, tahmin ediyorum ki, hayat ve memat mücadelesinde bulunan Türkiye'yi halas için koşuyor.

Efendiler! Türkiye Azerbaycan'ın halâskârıdır. Amali Milliyemizin temsil eylediği mukaddes bir memleketdir. Onun halâsına giden kuvveti biz memnuniyetle istikbal ve teşyi ederiz. Fakat bir şartla ki, bu kuvvet bizim hürriyetimizi, İstiklalimizi çiğnemesin. Halbuki efendiler, bize sormadan hududumuzu geçen herhangi bir kuvvet dostumuz değil, düşmanımızdır.

Duyduğumuz bu propaganda düşman propagandasıdır. Bizi iğfal ediyorlar. Yalandır. Gelen ordu Rus ordusudur. Onun istediği 1914 yılı hudutlarına konmaktır. Anadolu imdadına gidecek bahanesiyle yurdumuza giren bu işgal ordusu buradan bir daha çıkmak istemeyecektir. Kızıl Rusya ile behemehal anlaşmak için hükümeti, mutlaka Bolşeviklere teslim ve ultiatomunu kabul etmek zilletine katlanmağa ihtiyaç yoktur. Bu mütecasirane ultiatomu kemali nefretle reddediyoruz.

İstiklalimizi göz bebeği gibi müdafaaya karar veren bir meclise dinlediği bu ultiatomu kabul etmek, hükümeti kendi eliyle dost kisvesine bürünmüş düşmana teslim etmektir. Biz burada milletin irade ve arzusu ile geldik, bizi buradan yalnız kuvvet ve süngü çıkarmalıdır.³⁰²

Bu belgelerden anlaşılmaktadır ki Bolşevik yanlıları Anadolu Millî Mücadelesine yardım etme konusunda, istilayı gizlemeye çalışmışlardır. Ültimatom mecliste görüş farklılıklarını ortaya çıkarmış oldu. Bazı vekiller ultiatomunda kabulünden yana olurken diğer vekiller ise Kızıl Ordu'ya karşı bütün yetkiler hükümete verilerek oluşturulacak yönetimle yapılması yönünde tavır aldılar. Son oturumda yaptığı konuşmada M. E. Resulzade alınacak kararın tüm halkın bilmesi gerektiğini vurgulayarak Müsavat Partisinin teslim olmaya karşı olduğunu bildirdi. İç karışıklığa sebebiyet vermemesi için gerekirse AK(b)P bağımsızlığı savunacaklarını temin ederlerse, tüm yetkinin onlara verilmesini istedi. Azerbaycanlı komünistlerin bağımsızlığı, milleti ve ülkeyi hakkıyla savunmasını istedi.³⁰³

Bakü etrafını sarmış olan Kızıl Ordu, müzakerelerin devam ettiği esnada savaş ilan etmeye gerek görmeden ve hatta hiçbir ihtarda bulunmadan 27 Nisan gece yarısı taarruza geçti. 27 Nisan 1920 saat gece 11'de Azerbaycan Parlamentosu hâkimiyeti teslim etti.³⁰⁴ Ermenistan üzerinde Anadolu'ya gideceklerini bildiren 11. Rus Ordusu, Azerbaycan milliyetçilerini, ordu kadrosunu ve aydın zümreyi toplu şekilde katletmeye başladı. Neriman Nerimanov, Ali Haydar Karayev, Mirza Davut Hüseyinov, Cengiz Yıldırım,

³⁰² Karaca, 1980, s.31-52

³⁰³ Şimşir, 2003, s.175

³⁰⁴ Nesibli, 2018, s.206

Habib Cebiyev, Eyüphan Budakov, Ruhullaf Ahundov ve Dadaş Bünyatzade tarafından 29 Nisan 1920'de İhtilal Komitesi teşkil edildi. Kızıl Ordu'yu yardıma çağırın bu komite gibi gösterildi ve bu komite Azerbaycan'ın işgalinde onlara yardımcı oldular.³⁰⁵

M. E. Resulzade'nin son oturumda yapmış olduğu konuşmalar çok kısa sürede onun ve Müsavat Partisinin haklılığını ortaya koydu. AK(b)P hükümeti eline alınca hemen Azerbaycan'ı Bolşeviklere teslim etti. İttihad Partisi ise yayımladığı beyanname ile bütün üyeleriyle beraber AK(b)P'ye katılıyordu. Ahrar Partisi tamamen ortadan kalkmış ve bir iki yıl süre içerisinde bütün üyeleri Müsavat Partisine katılmıştı. İşgal sürecindeki Azerbaycan'ın diğer partilerinde bulunan milliyetçi delege ve vekiller Müsavat Partisine geçmeye başladı. Çünkü istilaya karşı gelebilen sadece Müsavatçılar idi. Eğer Kızıl Ordu'nun müdahalesi olmasaydı AK(b)P hem oy hem de nüfuz etkisi göz alındığı takdirde Müsavat Partisi karşısında siyaset üretmemekteydi. Müsavat Partisi 1920 İstilasını olduğu sıralarda bünyesinde 30 bin kadar üyeyi barındırmaktaydı. 2.861.862 nüfusu bulunan Azerbaycan için bu üye sayısı ciddi bir rakam oluşturmaktaydı.³⁰⁶

Bolşevikler Müsavat'tan ihraç edilmiş iki üye aracılığıyla 29 Nisan 1920'de partiyi olağanüstü kongreye çağırırmaktaydı.³⁰⁷ Kongrede partinin Bolşevik yönetimini tanıyarak çalışmalarını durdurma kararı ana gündem maddesiydi. Bu karar Müsavat Partililer tarafından sert bir şekilde reddedildi. Azerbaycan bağımsız kaldığı sürece, Rus Ordusu ülkeyi terk ederse, Kurucular Meclisi toplandığı takdirde ve siyasi hürriyetler sağlandığı takdirde Müsavat Partisi, AK(b)P yönetiminde bağlı kalacağını bildirmekteydi. Kongre sonunda Müsavat Partisi sonuç ne olursa olsun mücadeleye girişeceğini açıkladı.³⁰⁸ Ancak diğer partiler bu milli birlik çağrısına katılmadı. İhtilal Komitesinin Başkan yardımcılığı görevinde bulunan Mirza Davut Hüseyinov bu karara "Siz intihara karar vermişsiniz" diyerek Müsavat Partilileri bu karardan vazgeçirmeye çalıştı.³⁰⁹ Müsavat Partisi, bu uyarıları dikkate almayarak istilaya karşı açıkça karşı koyacağını ve Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele edeceğini yineledi.

27 Nisan İstilasından sonra Sovyet yönetimini kurmak için faaliyetlerine başlayan Bolşevikler, hızlı bir şekilde Müsavat Partilileri tutuklamaya başladı. Kızıl Ordu ve

³⁰⁵ Aküzüm, F. (1974), "Kardeş Yardımı", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Sayı:211, Ankara, s.9-13

³⁰⁶ Oruclu, 2001, s.80

³⁰⁷ Mehmetzade, 1991, s.137

³⁰⁸ Mehmetzade, 1991, s.137

³⁰⁹ Oruclu, 2001, s.82

emniyet istihbarat örgütü olan Çeka birbirini izleyen idamlar gerçekleştiriyordu. İsyanlardan önce ve isyanlar sırasında Azerbaycan Türklerinin kayıpları arasında Müsavat Partisinin ilk kadrosunu oluşturan önemli kişileri de bulunmaktadır. N. Yusufbeyli, Dr. Hasan Bey, F. H. Hoyski, Mirza Abbas, Kasım KasıMZade, Dr. Refibeyli ve Zarif Efendi Müsavat Partisinin ilk şehitleri olan önemli kişileriydi.³¹⁰ İdare memurları, belediye başkanı ve emniyet müdürü görevlerinde bulunmuş birçok aydın kişisi de kayıplarının arasındaydı. Hayatta kalan Müsavat Partisinin önde gelenleri Azerbaycan içerisinde gizlenmeye başladı. Çünkü yargılamadan gerçekleştirilmekteydi ve Müsavat Partisinin önde gelen kişileri hedef altındaydı. Başbakanlık ve partinin genel başkan yardımcılığında bulunmuş N. Yusufbeyli de Kızıl Ordu tarafından yakalandı ve yargılanmadan şehit edildi. Demokratik esaslara dayanan teşkilatlar birer birer ortadan kaldırılmaktaydı. Bakü'yü terk ederek gizlenen M.E. Resulzade gizlendiği yerde yakalanmış ve hapis edilmişti.³¹¹

27 Nisan işgaliyle başlayan terör yönetimine karşı ilk isyanlar bir ay sonra gerçekleşmeye başladı. İsyanın esas kitlesini Milli Ordu mensubu subaylar ve askerler oluşturmaktaydı. Gence, Şuşa, Şeki Kuba, Gökçay ve Lenkeran'da başlayan isyanlar Sovyet işgal yönetimine karşı ciddi bir şekilde karşı koymaktaydı. Bu isyanlardan en büyüğü Gence'de başlayan isyan olmuştur. Kızıl Ordu, Gence'ye isyanı bastırabilmesi için 8 bin kişilik bir ordu gönderdi. Kızıl Ordu'ya karşı direnebilen Gence'deki Azerbaycan askerleri bir hafta dayanmış olmalarına rağmen Ermenilerin arkadan saldırısı üzerine isyan bastırıldı.³¹²

İsyanın Gence'de çıkmasının birçok nedeni vardır. Gence, milli ideolojiye ve köklü bir tarihi geçmişe sahip olmasından dolayı Müsavat Partisinin esas merkezi idi. İdris Aliyev'in liderlik ettiği Gence teşkilatı diğer teşkilatlara göre daha güçlü idi. Müsavat Partisi dışında bulunan partiler de milli mücadele konusunda Müsavat'a destek vermekteydi. Genel itibariyle Azerbaycan genelinde Rus işgaline karşı 1920-1923 yılları arası 53 tane isyan çıkmıştır.³¹³ Bu isyanlar Müsavat Partisi ve onun isyandan sonra kurulmuş olan "Gizli Müsavat Teşkilatı" tarafından organize edilmekteydi. Sovyet yönetimine karşı bu teşkilat 1923 yılına kadar sıkı bir şekilde çalışmış ve Azerbaycan Millî Mücadelesinin merkezi olmuştur.

³¹⁰ Mehmetzade, 1991, s.143

³¹¹ Resulzade, 2018, s.18

³¹² Resulzade, 1990, s.115

³¹³ Oruclu, 2001, s.84

Müsavat Partisi hükümetten çekilmesinin hemen ardından yönetim meclisteki diğer partilere geçmiş oldu. Rus yönetimi ile ilişkiler kuran AK(b)P, Sovyet kuvvetlerine karşı hiçbir mukavemette bulunmadan teslim olmuştur. Müsavat Partisi'nin hükümetten çekilmesiyle AHC'nin yıkılması Müsavat Partisi'nin önemi ortaya koydu. Azerbaycan'ın milli bağımsızlığını savunanın yalnızca Müsavat Partisi olduğu kanıtlanmış oldu. Müsavat Partisi, Azerbaycan bağımsızlığını sağlayan ve koruyan tek parti idi. Bu yüzden AHC, Müsavat Partisinin bir eseri olarak ortaya çıkmış ve varlığını iki yıl boyunca Müsavat sayesinde sağladı.

5.5. Gizli Müsavat Teşkilatı

Azerbaycan'ın istiklalini sağlamış ve kuranların başında yer almış olan Müsavat Partisi 27 Nisan'da gerçekleşen istilanın ardından faaliyetlerini başka bir platforma taşımış oldu. İstilanın başladığı ilk gün Müsavat, Sovyet rejimine karşı mücadeleye başlamış oldu. 27 Nisan gecesi genç Müsavatçı Abdulvahap Yurtsever ve Mirza Bala Mehmetzade, M.Emin Resulzade'nin evine giderek iznini alarak Mehmet Sadık Kuluzade, Mehmet Hasan Baharlı ve Cafer Cabbarlı ile beraber yemin töreniyle Gizli Müsavat Teşkilatını kurdular.³¹⁴

Merkezi Komitesinde; siyasi işler, teşkilat-propaganda ve maliye komisyonları kuruldu. Teşkilat başkanlığı ise M.E. Resulzade'nin isteği ile M.B. Mehmetzade getirildi. Yardımcılığı görevine ise A. Yurtsever getirildi. Maliye kâtipliğine M. H. Baharlı, Bakü haricinde Azerbaycan'ın geri kalan bölgelerinde Müsavat Partisinin teşkilatlarını yeniden toplama görevi M.S. Kuluzade'ye verilmişti. Çalışmaya başlanmasından çok kısa bir süre sonra parlamento üyesi olan Rehim Vekilli de katılmış ve Siyasi işler komisyonunun başına geçmişti.³¹⁵ 15 kişiden oluşan bir heyette kuran Merkezi Komite meselelerin çözüme kavuşturulması için hükümete başvurmaya karar verdiler. Ancak Müsavat Partisinin yasal çerçevede çalıştırılmayacağı birkaç ay içerisinde anlaşıldı. Merkezi Komite

³¹⁴ Yurtsever, A. (1991). "Gizli Müsavat Teşkilatlarının Karakteristik Vasıfları". **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Sayı:282, Ankara, s.42-45

³¹⁵ Qasımlı, M. (2006). **Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945**. İstanbul: Kaknüs Yayınları, s.147

çalışmalarını gizli bir şekilde yürütmeye karar verdi.³¹⁶ 1923 yılın kadar Gizli teşkilatın yapısı şu şekildeydi:

- 5 kişiden oluşan Merkezi Komite ve ona bağlı siyasi komisyon;
- 3 kişiden oluşan Bakü Komitesi;
- Hem Merkez Komiteden hem de Bakü Komitesinde birer kişinin dâhil olduğu beş kişiden oluşan Harp Şubesi;
- Şehirlerde, ilçelerde ve kasabalarda oluşturulan teşkilatlar.³¹⁷

Oluşturulmuş olan Gizli Komite tamamen genç ve yeni katılmış kişilerden oluşmaktaydı. Ağır şartlarda ve sıkı takiplere maruz kalan bu gençler çalışmalarını bir arada ve sıkı bir gizlilikle sürdürdü. Gizli bir matbaa kurmuş ve bağımsızlık döneminde çıkarılmış olan “İstiklal” adlı gazeteyi tekrar çıkarmaya başlamışlardı.³¹⁸ İstiklal, Gizli Müsavat Teşkilatının merkezi haline gelmişti. Gizli Müsavat teşkilatı Çarlık dönemindeki gibi yine üç kişilik gruplardan oluşturulmuştu. Sadece şehir komitelerinde ve merkezi komitelerde grubun sayısı beş veya yedi kişiye kadar çıkabilmekteydi.³¹⁹ Azerbaycan’ın çoğu yerinde kurulan Gizli Müsavat Teşkilatı üye bulma konusunda sıkıntı çekmemekteydi. Bilgi ve beceriye sahip çeşitli meslekten kişiler teşkilata katıldı. Tüm katılımcılar maddi ve manevi üstün bir fedakârlık gösteriyorlardı. Çünkü Gizli Müsavat Teşkilatı hiçbir kuvvetten ve devletten maddi yardım almadı. Gerekli görülen maddi ihtiyaç üyelerden ve vatandaşların bağışı ile karşılanıyordu.³²⁰

Azerbaycan’a özgürlük getireceğini vaat eden Sovyet yönetimi çok geçmeden gerçek yüzünü göstermiş ve baskı altında yönetmeye başlamıştı. Gizli Müsavat Teşkilatının bu doğrultuda temel programı; İstiklal düşüncesinin tesis edilmesi, Türklerin kurtuluşu ve birliği fikri, Rus istilasına karşı nefret hissi beslemek ve genel hazırlık oluşturmak oldu³²¹ Milli kültürü koruyacağını söyleyen Bolşevik yönetimi Azerbaycanlıların tarihine, milli edebiyatına ve dini geleneklerine savaş açmışlardı. Bu uygulamaları gören halk isyan ediyordu. Gizli Müsavat Teşkilatına kitleler halinde katılıyordu. Azerbaycan Çeka teşkilatını sıkı takibi altında bulunan Gizli Teşkilat toplantılarını kişilerin evlerinde

³¹⁶ Oruclu, 2001, s.87

³¹⁷ Oruclu, 2001, s.87

³¹⁸ Mehmetzade, 1991, s.147

³¹⁹ Oruclu, 2001, s.85

³²⁰ Yurtsever, 1991, s.42-45

³²¹ Mehmetzadei 1991, s.146

yapılmasına özen gösteriyordu. Ancak çok zorunlu olmadıkça teşkilat içinde yazı ve vesikalar kullanılmamaktaydı. M. S. Kuluzade'nin Çeka tarafından sorgusunda, parti teşkilatının hiçbir şekilde toplantılarda belge yazmadığını belirtmekteydi.³²² Partinin Merkez Komiteleri doğrudan M. B. Mehmetzade'ye bağlı çalışıyordu ve emirleri sadece ondan almaktaydı. Bir taraftan yeni üyeler dâhil eden teşkilat bir yandan da askeri teşkilatlarını kurarak üyelerini silahlandırmaktaydı. Gizli Müsavat Teşkilatının ideolojik mücadele cephesin de güçlü bir konumdaydı. M.B. Mehmetzade'nin liderliğinde çalışan partinin ideolojilerini yayma çalışması ciddi bir şekilde sürmekteydi. Her Bolşevik tezine karşı Müsavat tezi ile cevap vererek halkı aydınlatıyorlardı. Öğretmenler arasında Gizli Müsavat Teşkilatı yaygın olduğu için halk içerisinde de görüşleri yayılıyordu.³²³

Askeri teşkilatın çoğunluğunu eski subaylar ve yeni subaylardan milliyetçi görüşte olan kişiler oluşturmaktaydı. Gizli Müsavat Teşkilatının istihbarat faaliyetleri Sovyet askeri birliklerinin içine kadar girmişti ve malumat topluyordu.³²⁴ Müsavat teşkilatına katılanların çoğunluğu gençlerden oluşmaktaydı. Bu kişiler askeri teşkilatlarda görev almaktan ve fedakârlık göstermekten geri durmuyorlardı. Harp Şubelerinde görev alan kişilerin asli görevleri de şunlardı:

- Merkez Teşkilatın onayı ile yeni üyeler bulmak.
- Müsavat Partisi'nin yararına olacak bildirimler dağıtmak.
- Milli Edebiyatı öğrenmek, latin alfabesi aleyhinde çalışmak. (Bu dönemde tüm Türk Dünyası, Arap alfabesi kullandığı için 1926 yılına kadar Müsavat Partililer Latin alfabesine karşı idi.)³²⁵

27 Nisan İstilasından sonra partinin lideri M.E. Resulzade gizlenmek zorunda kalmıştı. Çünkü Bolşevikler yakaladıkları Müsavat Partilileri sorgusuz bir şekilde idam etmekteydi. Şamahı civarında Lahiç'te gizlenirken yakalanan M.E. Resulzade Bakü'ye getirilmiş ve ardından Stalin'in rehberliğinde denetim altında tutulması için Moskova'ya götürülmüştür. Burada bağımsızlık fikrinden hiçbir zaman ödün vermeyen M.E.Resulzade, Bolşeviklerin tüm işbirliği teklifini reddetmekteydi. Çünkü Sovyet yönetimini Azerbaycan'da istilacı olarak görmekteydi. Buradaki amaç dostane değil tamamen

³²² Rüstemli, A. (2011). **Cefer Cabbarlı Hayatı, Sanatı ve Mücadelesi.** (Çev. Süleyman Kaan Yalçın). Elazığ: Manas Yayıncılık, s.97

³²³ Qasımlı, 2006, s.150

³²⁴ Yurtsever, 1991, s.42-45

³²⁵ Oruclu, 2001, s.88

bölgedeki oluşacak direniş hareketini kırmak amacıyla olmuştur. Moskova’da Resulzade’yi ziyarete gelen Gizli Müsavat Teşkilatı üyeleri ona bilgiler veriyordu. Ancak Moskova’da teşkilatın çalışmalarını denetlemesi söz konusu olmayan Resulzade için çıkış yolu Moskova’dan çıkması gerekiyordu.³²⁶

Azerbaycan’a ilk adım attıkları günden itibaren saldırıya geçen Bolşevikler için Müsavat Partisinden daha tehlikeli bir düşman bulunmamaktaydı. Müsavatçılık suçlamasıyla yüzlerce aydın idam edilmiş, onlarca genç Gizli Müsavatçı Sibirya’ya sürgüne gönderilmiş ve haksız yere hapishanelere atılmıştı.³²⁷ Sovyetlerin yaptığı yayın politikalarıyla AHC’nin ilanını Müsavat Partisi yok sayılmış ve Çar Hükümetinin ajanı olmakla da suçlanıyordu. Ancak halk gözünde Müsavat kelimesi milli bağımsız devletle eş manada kullanılmaktaydı ve bu suçlamalara halk çok fazla inanmamaktaydı. Müsavat Partililer komitelerini oluşturduktan sonra izlenecek yolu belirledi. İlk öncelikle Türkiye ile ilişkilerin artırılacak ve Azerbaycan’ın bağımsızlığı için ortak bir yol izlenecekti. Bu görevi de M.B. Mehmetzade üstlenecekti. Sadece Türkiye ile ilişkiler kurmayan gizli teşkilat aynı zamanda Gürcü Menşeviklerle de sıkı bir irtibat halindeydi. Amaçları Kafkasya’da tüm milletler için ortak bir bağımsızlığın sağlanabilmesi idi. Tüm Kafkasya milletlerini istilacı Rus ordularına karşı savaşa çağırıyordu. Aynı zamanda Enver Paşanın Türkistan’da giriştiği Basmacı Hareketine katılmak üzere Gizli Teşkilata bağlı birçok genç gönüllü olarak bu bölgeye geçmiştir³²⁸

Sovyetler Birliğinin kuruluşuna dair yapılan çalışmalar sonucu 30 Ekim 1922 tarihinde SSCB’nin kuruluşuna dair antlaşmanın imzalanmasıyla Azerbaycan Cumhuriyeti resmi olarak bağımsızlığını kaybetmiş oluyordu. SSCB’ye dâhil edilen Azerbaycan artık Sovyetler içerisinde ikinci sınıf bir devlet konumuna düşüyordu. Bu antlaşmayı karara bağlayan bütün temsilcilerin tamamına yakını komünist parti üyeleri idi.³²⁹ Aynı tarihlerde Moskova’da bulunan M. Emin Resulzade ise Gizli Müsavat Teşkilatının çabaları sonucu Finlandiya üzerinden Avrupa’ya geçti. Böylelikle Rusya’da çalışma alanları kalman M. Emin Resulzade ve Müsavat Partililer çalışmalarını, Avrupa ülkeleri ve Türkiye üzerinden devam ettirmişlerdir.

³²⁶ Resulzade, 2018

³²⁷ Resulzade, M. E. (2017). **Yeni Kafkasya Yazıları**. (Haz.: Yavuz Akpınar-Selçuk Türkyılmaz-Yılmaz Özkaya). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.174

³²⁸ Karaca, 1980, s.31-52

³²⁹ Alp, 2004, s.92

1920-1937 yılları arasında Müsavat teşkilatları Rus işgaline karşı çıkan ve halkı mücadeleye çağıran beyannameler basarak halka ulaştırmaya çalışıyordu. İstilanın üçüncü yılı olan 1923 tarihinde yayınladıkları bildiride şunları belirtiyorlardı:

Bugün herkese aydın ve açıktır ki, 27 Nisan faciası komünistlerin her yerde çağırdıkları ve bağırdıkları gibi Azerbaycan köylü ve işçisinin inkılabı değil, sade Rusya ordusunun vahşice istilasıdır. Yüz sene evvel Çarlık Rusyası aynı vahşetle Azerbaycan'ı zabtetmişti. O zaman Azerbaycan Türk halkı Sisyanofların kirli çizmeleri altın inliyordu. 27 Nisan ile ikinci defa olarak Rusya Ordusunun yeni Sisyanof'u olan Orconikidze'nin idaresi altına girmiştir. Netice her iki halde aynıdır. Azerbaycan'ın istiklal hakkında el çektirmek isteyenler her yerde onbinlerce insanı kurşuna diziyor.

Ey Türk Halkı! Seni azad edecek ve hoşbaht yaşatacak kanlı mücadeleye bütün kuvvenle hazırlan; seni bu mücadele halas edecektir. Azerbaycan istiklalini bir defa kurdun, ikinci defa kurmak başarısına maliksin! Düşmanını tanı, milli intihabını yükselt, hak seninledir.

Yaşasın Azerbaycan istiklali! Yaşasın üç renkli bayrağımız! Mahvolsun Rus Cihangirliği!

1923 yılının 27 Nisan ve 28 Mayıs tarihlerinde yayınlanan bildiriler sonucu Sovyet Hükümeti tutuklamalara başladı. SSCB'nin ilanı ile sıkı bir baskı altında kalan Gizli Müsavat Teşkilatı üyeleri 1923 yılının başların gruplar halinde ilk tutuklanmalar başladı. 1923 yılının Eylül ayında gizli teşkilatın matbaasına gerçekleşen ikinci dalga ile Abdülvahap Mehmetzade, Veli Mikayılov, Rehim Vekilov gibi isimler tutuklandı.³³⁰ Genel tutuklama ile Müsavat Partililer Çeka bodrumlarına doldurularak hapsedildi. Çeka görevlileri Müsavat Partilileri Bolşevik oluşumunu kabul etmeye zorlayarak Sovyet yönetimini tanımaya zorladılar. Netice vermeyen baskılar sonunda Sovyet gazeteleri Müsavat Partisinin dağıldığını bildiren yayınlar yaptı. Ancak İstiklal gazetesi aracılığıyla Müsavat Partililer faaliyetlerine yılmadan devam edeceklerini bir beyanname ile duyurdu³³¹ Hapsedilen gizli teşkilat üyeleri bir kısmı SSCB'nin çeşitli bölgelerine sürgüne gönderilmekteydi. 1923 yılının sonlarında Gizli Müsavat Teşkilatı'nın başkanı konumundaki M. B. Mehmetzade de bu baskı ortamı dolayısıyla artık Azerbaycan'da kalamayacağını gördü ve İran'a geçti.³³² Bu tarihten itibaren Gizli Müsavat Teşkilatının çalışmaları ciddi anlamda zarar gördü. Ancak Azerbaycan dışına çıkmış olan lider kadro yazdığı mektuplar ile bildiriler yayınlamaya devam etmişlerdir.

³³⁰ Oruclu, 2001, s.90

³³¹ Mehmetzade,1991, s.147

³³² Oruclu, 2001, s.90

Gizli Müsavat Teşkilatı lider kadrosuyla çalışmalarını Azerbaycan dışına taımı oldu. Tutuklanarak idam, hapis ve sürgün cezalarına çarpıtılan Müsavat Partisinin yetkilileri Azerbaycan dışına çıkarılmaya zorlanmıştır. Azerbaycan'dan ayrılarak başka ülkelere muhaceret etmek zorunda kalmış oldular. Böylelikle Azerbaycan topraklarında Müsavat Partisi liderleri fiilen faaliyetlerine son vermiştir. 1927 yılında tekrar Azerbaycan'da faaliyetlerine tekrar gizli Şekilde balayan Müsavat Partisinin aydın liderleri artık muhacerette olduğu için SSCB dağılana kadar eski gücüne kavumadı. Müsavat Partisinin lider kadroları Avrupa ve Türkiye'de yaptığı çalışmalarla Azerbaycan davasını yaşamlarının sonuna kadar savundu.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

1905 Devrimi ve 1917 İhtilali ile süre bakımından kısıtlı da olsa siyasî, kültürel ve basın hürriyeti haklarını elde eden Rusya hâkimiyeti altındaki Türk halkları DUMA'da temsil hakkını elde etmiş oldular. Rusya Türklerinin 1905-1917 yılları ve sonrasında verdikleri istiklâl mücadelesi, mahiyeti itibarıyla aynı hedefe ulaşmak için verilmiş ve birbirinin devamı niteliğinde olan mücadeledir. Rusya Türkleri, zor şartlarda verdikleri kararlı mücadeleler sonucunda sınırlı olsa da hürriyetlerini elde etmiş ve siyasi teşekküller kurabilmişlerdi. Bu siyasi teşekküllerin en önemlisi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'dir. Azerbaycan istiklali idealinin gerçekleşmesine öncülük eden teşkilat, şüphesiz Mehmet Emin Resulzade liderliğindeki Müsavat Partisidir. 1905 yılından itibaren istiklal mücadelesini hızlandıran Müsavat Partisi, başlangıçta fikirlerini gazete ve dergilerde neşretmiş ve Azerbaycan halkının milli şuurunun gelişmesine önderlik etmiştir.

Müsavat Partisi, mücadele sürecinde değişen devrin zorlu şartlarına göre çalışmalarını açık ve gizli olarak yürütmüştür. Başlangıçta İslam birliği çizgisinde fikir yürüten Müsavat Partisi; M. Emin Resulzade'nin partinin başına geçmesiyle meydana gelen değişim ve siyasi gelişmeler neticesinde partiyi Türkçü bir çizgiye taşımıştır. 1917 İhtilalinin sağladığı özgürlük ortamında Müslüman Kongrelerinde en kritik noktaları tutan Müsavat Partisi bu dönemde tıpkı kendisi gibi Milliyetçi bir çizgide olan Türk Adem-i Merkeziyet Partisi ile birleşmiş ve Azerbaycan'ın en büyük siyasi gücü olmuştur. Muktedirliğini, yapılan tüm seçimlerde Azerbaycan'da en fazla oy oranına sahip olmak la kanıtlamıştır. Halkçı bir parti olarak Bakü'de kurulan, şehirli, işçi ve aydınlardan oluşan Müsavat Partisi, Türk Adem-i Merkeziyet Partisi ile birleşerek büyük toprak sahiplerini de bünyesine almıştır. Böylece sosyal tabanını genişletmiş olan Müsavat Parti, artık toplumun bütün kesimlerinden destek gören bir parti olmuştur.

Müsavat Partisi, Rusya Kurucular Meclisi toplanamayınca kurulmasında önyak olduğu Maveray-yı Kafkasya Seyminde yürüttüğü çalışmalarla Seymin bağımsızlığını ilan etmesini sağlamıştır. Güney Kafkasya siyasi hayatında önemli rol oynayan Müsavat, diğer partilere göre hâkimiyeti sağlayabilecek ve devlet kuruculuğunu üstlenebilecek potansiyele haiz bir parti olarak kurulmuştur. Rusya'da yaşayan bütün milletler için muhtariyet fikrini savunmuştur.

Müsavat Partisi'nin kurulmasına öncülük ettiği Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hem Türk tarihi hem İslam tarihinin doğuda kurulmuş olan teşkilatlanmasını tamamlayabilmiş ilk demokratik devletidir. Devletin teşekkülünde aldığı kararlar ile en büyük katkıyı sağlayan yine Müsavat Partisi olmuştur. Kurulduğu tarihten itibaren pek çok tehlike ve badireyi aşmayı başaran Müsavat Partisi; takip ettiği yolda karşılaştığı engelleri aşabilmek için uygun stratejiler geliştirmek suretiyle Azerbaycan'a bağımsızlığını kazandırabilme mücadelesinde muvaffak olmuştur.

Azerbaycan parlamentosunda temsilci sayısı bakımından çoğunluğu teşkil eden Müsavat Partisi, kararların alınması ve hükümetlerin oluşturulmasında da en önemli görevleri üstlenmiş ve her kabineye en fazla sayıda bakanla katılmıştır. Hazırlanan kanun maddelerinde daima halkın çıkarlarını savunmuştur. Bolşeviklerin iddia ettiği gibi hiçbir zaman "Burjuva partisi" olmamıştır. Demokratik esaslara dayanan, halkçı, milliyetçi ve bağımsızlıktan yana olan programını her koşulda tatbik etmeye çalışmıştır.

Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasında ve Bakü'nün tekrar Türk yönetimine geçmesinde en büyük katkı, Kafkas İslam Ordusu'nun bölgeye gelmesi olmuştur. Osmanlı Devleti'nden yardımın gelmesinde de en büyük katkı Müsavat Partili yetkililerin çalışmaları sonucunda sağlanmıştır. Bu ordu sayesinde Azerbaycan ordusu kurulabilmiş ve 23 ay kadar yaşayabilmiştir. Bu hususta M. Emin Resulzade'nin Osmanlı Hükümeti ile olumlu ilişkileri çok fayda sağlamıştı. Ancak, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılması sonucu ordu geri çekilmiş ve Azerbaycan ciddi oranda savunmasız kalmıştır. Ordunun teşkili için çalışmalar yapan Müsavat Partililer, devleti Bolşevik tehlikesine karşı korumayı amaçlamıştır. Çünkü Azerbaycan petroleri Bolşevikler için hayati derecede önem taşımaktadır. Ülke savunmasının sadece ordu ile sağlanamayacağını bilen Müsavat Partisi, ayrıca Paris Barış Konferansı'na temsilciler gönderilmesine aracılık ederek Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bütün dünya tarafından tanınmasını sağlamak istemiştir. Böylece gelecekte olabilecek Sovyet istilasına karşı dünya kamuoyunda hak iddia etmek niyetindedir. Ancak dünyada değişen dengeler nedeniyle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti büyük devletler tarafından tanınmasına rağmen Sovyetler tarafından işgali tepki çekmemiştir.

Müsavat Partisi, Azerbaycan'ın istiklali için verdiği mücadelede karşısına çıkan engelleri aşabilmek için yaptığı muhakeme ve istişareler sonucunda geliştirdiği stratejilerle mücadeleye devam etmiş; Kızıl Ordu'nun şiddetli taarruzlarına rağmen taviz vermeden,

kararlılıkla hedefe ulaşmaya çalışmıştır. Müsavat Partisi, yüksek şuur ve üstün cesaret sahibi seçkin lider kadrosu ile hem Türk tarihinin hem de İslam tarihinin ilk örnek demokratik cumhuriyeti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni kurabilme muvaffakiyetini gösterebilmiş bir siyasi partidir. Ancak Azerbaycan'da yaşanan siyasi bunalımlar ve Sovyet tehdidi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni yıkılışa götürmüştür. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne bağımsızlığını kazandıran Müsavat Partisi'nin hükümetten düşmesi sonucu Azerbaycan bağımsızlığını kaybetmiştir.

Sovyet yönetimi tarafından işgal edilmiş ve bağımsızlığını kaybetmiş olan AHC'nin Milli Demokratik esaslara dayanan yönetiminin yerini diktatörlük almış ve tüm Azerbaycan'da Türklere yönelik saldırılar başlamıştır. Müsavat Partili liderlerin mahkemeye çıkarılmadan suçsuz yere idam edilmeleri, Sovyet yönetiminin Müsavat Partisine yaklaşımını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Liderleri şehit edilen, parti üyeleri sürgün ve hapsedilen Müsavat Partililer tüm olumsuzluklara rağmen bağımsızlık fikrinden ve milli demokratik devlet isteğinden vazgeçmemiştir. Mücadelesini her alanda sürdürerek Sovyetler Birliği yönetimine karşı mücadeleye devam etmiştir. Ancak çalışamayacaklarını yasal zeminde sürdüremeyeceklerini anlayan Müsavat Partililer, çalışmalarını yürütmek için yer atlında çekilmişlerdir. Gizli Müsavat Teşkilatını kurarak Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesini yürütmeye başlamışlardı. Sovyet yönetiminin baskı ve tutuklamaları ile karşılaşan partililer, faaliyetlerini yürütemeyecek noktaya geldiklerinde Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kalmışlardır. 1923 yılından itibaren parti yöneticileri tamamen Azerbaycan'ı ve Rusya'yı terk ederek çalışmalarını ülke dışında devam ettirmişlerdir. Böylece Müsavat Partisinin Azerbaycan'daki faaliyetleri fiilen bitmiştir. Bağımsızlık mücadelesini muhaceret ettikleri ülkelerde sürdürmüşlerdir.

KAYNAKLAR

- Acar, K. (2008). "1905 Devriminin Genel Bir Değerlendirmesi". *Divan Disiplinlerarası alışmalar Dergisi*, 13(24), 79-98.
- Alp, A. (2004). *Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2004.
- Akçura, Y. (2016). *Trklgn Tarihi*. (Haz.: Erol Kılınç). İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Aküzüm, F. (1980). "Nesip Bey Yusufbeyli". *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Sayı: 234, Ankara, s.7-12.
- Aküzüm, F. (1974). "Kardeş Yardımı". *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Sayı: 211, Ankara, s.9-13.
- Akpınar, Y. (2008). Mehmed Emin Resulzade. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:35, İstanbul.
- Attar, A. ve şimşir, S. (2013). *Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Aslan, B. (2000). "Kardeş Kmeği" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Aşırlı, A. (2009). *Azerbaycan Metbuat Tarihi*, Bakü: Elm ve Tehsil.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920 (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları)* (2018). (Haz.: şkrov, Qiyas ve Qafarov, Vasif). İstanbul: Teass Press.
- Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri), (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları)* (2018). (Haz.: şkrov, Qiyas ve Qafarov, Vasif). İstanbul: Teass Press.
- Azerbaycan Türk Kültür Dergisi* (1962). Sayı: 4-5-6.
- Bal, H. (2014). *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*. İstanbul: İdil Yayıncılık.
- Baykara, H. (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul: Azerbaycan Halk Yayınları.
- Devlet, N.(2014). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ehmedli, R. (2017). *Mirza Bala Mehmedzadenin İctimai-Siyasi Görüşleri*. Bakü: Ozan Neşriyyat.

- Ercilasun, K. (2015). “Türk Uygarlığında Cumhuriyet Evresinin Başlangıcı (1910-1950). *Turkic Civilization Studies 1 In Commemoration of Professor Karybek Moldobaev*. (Edts.): İlhan Şahin-Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun). İstanbul: İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği Yayını, s. 247-256.
- Hesenov, C. (1993). *Azerbaycan Cumhuriyeti*. Bakü.
- İmanov, V. (2003). *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934) Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- İmanov, V. (2006). *Azerbaycan – Osmanlı İlişkileri 1918 (Azerbaycan Belgelerine Göre)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- İnternet: Rezulzade, M. E., *Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat Partisi*, Bakü, 1919. https://old.525.az/view.php?lang=az&menu=7&id=28395&type=1&fbclid=IwAR1wYUni0hGnvzm_uB1O2GujjRh4Tn6kZTL6WzZKF-txi2rKGPUoN5TmjtI#gsc.tab=0 adresinden 19 Şubat 2019 tarihinde alınmıştır.
- İsgenderli, A. (2012). *Azerbcaycan Heqiqetleri 1917-1920*. Bakü: Elm ve Tehsil.
- Karaca, A. (1980). “Azerbaycan Milli Hareketinin İdeolojik Karakteri”. *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Sayı: 234, Ankara, s.31-52.
- Keykurun, N. (1998). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar*, Ankara: İlke Kitabevi Yayınları.
- Kurat, A. N. (2014). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mahmudov, Y. (2005). “Memmed Ali Resuloğlu”. *Azerbaycan Xalq Cumhuriyyeti Ensiklopediyası*. Cilt:2, Lider Neşriyat, Bakü, s.310-311.
- Mahmudov, Y. (2005). “Memmed Emin Rezulzade”. *Azerbaycan Xalq Cumhuriyyeti Ensiklopediyası*. Cilt:2, Lider Neşriyat, Bakü, s.306-310.
- Mahmudov, Y. (2005). “Mirza Bala Memmedzade”. *Azerbaycan Xalq Cumhuriyyeti Ensiklopediyası*. Cilt:2, Lider Neşriyat, Bakü, s.195-197.
- Mahmudov, Y. (2005). “Nesip Bey Yusufbeyli”. *Azerbaycan Xalq Cumhuriyyeti Ensiklopediyası*. Cilt:2, Lider Neşriyat, Bakü, s.448-450.
- Mehmetzade, M. B. (2002). *Azerbaycan Misak-ı Millisi 28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili*, Ankara: . Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Mehmetzade, M. B. (1991). *Milli Azerbaycan Hareketi*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Nesibli, L. N. (2018). *Kuzey Azerbaycan İstiklalden İkinci İşgale 1918-1920*. Ankara: Altınordu Yayınları.

- Oruclu, M. (2001). *Azerbaycan'da ve Mühaciretde Müsavat Partiyası'nın Faaliyetleri (1911-1992)*. Bakü: Azərneşr.
- Resuloğlu, M. A. “ Müsavat” Partisi'nin Kuruluşu”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Sayı:167, Ankara:1966.
- Resulzade, M. E. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, (Haz.: Yavuz Akpınar-İrfan Murat Yıldırım-Sabahattin Çağın). İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları.
- Resulzade, M. E., *Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le Hatıraları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2018.
- Resulzade, M. E. (2014). *İhtilalci Sosyalizm ve Demokrasi*. (Çev.: Ramin Cabbarlı). İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Resulzade, M. E. (2017). *Yeni Kafkasya Yazıları (1923-1927)*. (Haz.: Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz-Yılmaz Özkaya). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Resulzade, M. E. (2005). *Rusya'da Siyasi Vaziyet*. (Haz.: Cem Karakılıç-Tuğba Tombuloğlu). Şanlıurfa: Yom Yayınları.
- Rüstemli, A. (2011). *Cefer Cabbarlı Hayatı, Sanatı ve Mücadelesi*. (Çev.: Süleyman Kaan Yalçın). Elazığ: Manas Yayıncılık.
- Süleymanlı, E. (2006). *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Sünbül, T. (1990). *Azerbaycan Dosyası I*. Ankara: Kök Yayınları.
- Suslu, İ. (2012). *Azerbaycan Siyasi Tarihinde Nesip Bey Yusufbeyli (1881-1920)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Swietochowski, T. (1985). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı*. (Çev.: Nuray Mert). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Şimşir, S. (2003). *Mehmet Emin Resulzade'nin Meclis-i Mebusan Konuşmaları (1918-1920)*, İstanbul: İQ Kültürsanat Yayıncılık.
- Ezizov, T.E. (1997). *Azerbaycan 20. Esrin Evvellerinde Umumi Tarihi İcmal*. Bakü: Zaman Neşriyat.
- Yagublu, N. (2015). *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*. Ankara: Azerbaycan Türk Kültür Derneği Yayınları.
- Yaqublu, N. (2012). *Müsavat Partiyasının Tarixi*. Bakü: Adiloğlu Neşriyyat.
- Yeşilot, O. (2008). “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:36, s. 187-199.

Yeşilot, O. (2016). *Revan Türkleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Yeşilot, O. (2015). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Yurtsever, A.V. (1991). Gizli Müsavat Teşkilatının Karakteristik Vasıfları. *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Sayı:282, Ankara, s.42-45.

Türkoğlu, İ. (2016). “Mirza Bala Mehmetzade”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:Ek-2, İstanbul, s.273-274.

Qafarov, V. (2018). *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi 1917-1922*, İstanbul: Teass Press.

Qasımlı, M. (2006). *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

EKLER

EK-1. Müsavat Partisinin Tüzüğü³³³

31 Ekim 1917 tarihinde biten Kurultay Azerbaycan'ın meselelerini ele almış ve bunlara çözüm getirecek kararları oy birliğe ile kabul etmiştir. TAMP ve Müsavat Partisinin birleşmesi sonucu Türk Adem-i Merkeziyyet Müsavat Partisi adını alan partinin yönetim ve yürütme işlerini düzenleyen Tüzük maddeleri şu şekilde belirlendi:

1. Partinin amacına ulaşmasını hedefleyen her bir Türk ve Müslüman –kadın, erkek ve sınıf fark etmeksizin-İdare Heyetine yazılı veya sözlü olarak parti üyesi iki kişinin referansı ile üye başvurusu yapılabilir ve İdare Heyetinin onayı ile üyeliğe kabul olur. Kabul olunan üyeler partinin tüzüğüne ve parti kurultaylarının kararlarına bağlı olmalıdır.
2. Eyaletlerdeki İdare Merkezleri, il idareleri, partinin diğer şubeleri ve gerekli olduğu takdirde İdare Merkezi tarafından gönderilmiş vekiller parti üyesi sayılmaktadır.
3. Partinin zararına ve tersine, doğrudan doğruya ve ya aracılığıyla sebep olan üyeler Merkez Heyetin kesin kararıyla parti üyeliğinden çıkartılır. Eğer üyelikten çıkarılmış üye Merkez Heyetinin kararını kabul etmez ise, Genel Kurultayında başvuruda bulunabilir. Ancak kurultayın kararı kesindir.
 - a. Her bir vilayet teşkilatının teşkilat kararlarına uymayan parti üyesini ihraç etmeye hakkı vardır.
 - b. Bir teşkilattan ihraç edilen üye aynı teşkilatın onayı olmadan bir daha o teşkilata üye olamaz.
4. Her üye belirli vakitlerde mahalli teşkilatın tayin ettiği miktarda parti bütçesine üyelik ücreti vermelidir.
5. Partinin Genel Kurultayları yılda bir defa İdare Merkezi tarafından tertip edilir. İdare Merkezi yılda bir defa düzenlenen kurultaylara ek olarak Olağanüstü Kurultay'a çağırma hakkına da sahiptir.
6. Eyalet içerisinde düzenlenen Genel Kurultaylar, partinin hareket planını tayin, İdare Merkezini seçme, bütçe masraflarını ve partiye ait diğer meseleleri çözmeye hakkına sahiptir.
7. Kurultay temsilcilerinin sayısı Merkez Heyeti tarafından belirlenir. Katılacak kişiler Mahalli teşkilat temsilcilerinden ve Merkez Heyet tarafından davet edilen üyelere oluşturulur.
8. Merkez Heyet tarafından davet edilen üyelerin sayısı kurultaya katılan genel temsilcilerin sayısının onda birinden fazla olmamalıdır.

³³³ Oruclu, 2001, s.187-189

EK-1. (devamı) Müsavat Partisinin Tüzüğü

9. Eyalet dahilinde parti işlerini ve basın-yayın çalışmalarını düzenleme, parti adına resmi açıklamaları yapma, bütçe tasarısını hazırlama, bütçeyi yönetme, bütçeyi denetleme görevi Merkez Heyete aittir.
10. Diğer siyasi partilerin görevli kurulları ve Merkezi Hükümet Teşkilatları ile ilgili görüşme yapma Merkez Heyetin sorumluluğundadır.
11. Merkez Heyeti eyalet kurultayları tarafından kapalı oylama ile bir yıl süreliğine seçilir.
12. Merkez Heyeti, kurultayların belirlediği şartlar doğrultusunda seçilmiş olan Merkez Heyetine ilave yeni üye dahil etme hakkına sahiptir.
 - a. Merkez Heyet üyeliğine getirilecek üye, kurultay kararına göre seçilmiş Heyet üyesinin üçte birinden fazla olamaz; üye olacak kişi tecrübeli parti üyesi olmalıdır. Dahil edilen üye seçilen üye ile hukuk ve yetki açısından eşittirler.
 - b. Azerbaycan Merkez Heyeti, Birinci Kurultay kararına göre 9 kişiden oluşmaktadır ve yerleşim yeri Bakü şehridir.
13. Mahalli teşkilatlar idare ve çalışma şekillerini kurultaylar tarafından belirlenmiş esaslara göre kendileri düzenleyeceklerdir.
14. Vilayet içerisinde parti üyelerini ve parti işlerini idare etmek için Vilayet Komitesi oluşturulmalıdır.
15. Vilayet Komitesi üyeleri, Vilayet Kurultayı tarafından bir yıl süreliğine seçerler.
16. Vilayet içinde kurultaylar düzenlemek Mahalli Komite'nin görevidir.
17. Vilayet Komitesinin kararı ile il, ilçe ve kasaba komiteleri teşkil edilmesi mümkündür. Bu komitelerin arasındaki ilişki Vilayet Kurultay tarafından tayin edilir.
18. Parti üyelerinin sayısı yüz kişiye ulaşıncaya kadar parti il yönetimi Teşkilat Heyeti tarafından yönetilir. Üye sayısı yüz kişiye ulaştıktan sonra Kurucu Meclis oluşturulur ve kapalı oylama ile İdare Heyeti belirlenir.
 - a. Birinci İdare seçiminde İdare Heyeti üyelerinin yarısı teşkilat mensubu kişiler olmalıdır.
19. Bütün Rusya'da mevcut partinin faaliyet ve vaziyetini, tayin ve tasdik etmek için en az yılda bir defa olmak şartıyla Eyalet İdare Merkezleri temsilcilerinden oluşan kongre düzenlenir.
20. Birinci kongre, Azerbaycan İdare Merkezi tarafından çağrılacaktır ve ileride yapılacak toplantıların sorumluluğu kongre tarafından diğer İdare Merkezlerinden birine bırakılacaktır.

EK-1. (devamı) Müsavat Partisinin Tüzüğü

21. İdare Merkezleri kongreyi gerekli görür ise bütün Rusya'da mevcut partinin genel işlerini idare etmek için Genel İdare Merkezi oluşturabilir.

Müsavat Partili liderler belirlenen maddelerin özelliğine bakıldığında parti yönetiminde tüm kurullara ve teşkilatlarına söz hakkı tanımışlardır. Teşkilat yapısını demokratik esaslara dayandıran Müsavat Partisi programını ve tüzüğünü Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden önce kabul etmiştir. Bu durum Azerbaycan'da tesis edilecek yeni yönetimin de demokratik esaslara dayanacağını göstermekteydi. Bağımsızlığın kazanılmasından ardından parti programı, dönemin getirdiği koşullar çerçevesinde yapılan kurultaylar sonucu yeniden düzenlenmiştir.

EK-2. Müsavat Partisinin Bayrağı³³⁴

³³⁴ Yaqublu, 2012, s. 342.

EK-3. Nesip Bey Yusufbeyli³³⁵

³³⁵ Yagublu, 2015, s.227

EK-4. Mehmet Emin Resulzade³³⁶

³³⁶ Yagublu, 2015, s. 438.

EK-5. Mirza Bala Mehmetzade³³⁷

³³⁷ İsgenderli, 2017, s. 445.

³³⁸ Azerbaycan Türk Kültür Dergisi (1962). Ankara, Sayı: 4-5-6, s. 41

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : BUDAK, Alperen
Uyruğu : T. C.
Doğumtarhiveyer : 29.10.1992
Medenihali : Bekâr
Telefon : 0 534 453 31 92
e-mail : alperenbudak92@gmail.com

Eğitim	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek Lisans	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	Devam ediyor
Lisans	Gazi Üniversitesi Tarih Bölümü	2016
Lise	Mehmet Koloğlu Anadolu Lisesi	2011

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
-----	-----	-------

YabancıDil

İngilizce

Yayınlar

Budak, A. (2019). Müsavat Partisi'nin 1911-1922 yılları arası faaliyetleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28(2), 333-343.

Hobiler

